APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی

An International Journal of Oriental Studies

کشتار ارمنیان در ترکیه

ISSN 1682-5438

شماره ۹۴ تابستان (شهریور) ۱۴۰۲

No. 94, Սեպտեմբեր, 2023

ԱՊԱԳԱ

Հանդես

APAGA

Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես

An International Journal of Oriental Studies

Վանի բերդ

ISSN 1682-5438

Համար 94 Սեպտեմբեր, 2023 թ.

No. 94 September 2023

ԱՊԱԳԱ Համար 94 Սեպտեմբեր, 2023 APAGA

No. 94,September, 2023

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Վանի նահանգ

Անգլերեն Ալեքսանդրը և Հայաստանը

Պարսկերեն Հայերի կոտորածները Օսմանական Թուրքիայում

Contents

Armenian Van province

English Alexander and Armenia

Persian Armenians massacres in Ottoman empire

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۹۴ تابستان ۱۴۰۲

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی کشتار ارمنیان در امپراتوری عثمانی

ارمنی ولایت وان

انگلیسی اسکندر و ارمنستان

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

Կամսար Ավետիսյան

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԷՏՅՈՒԴՆԵՐ

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ (ՎԻԼԱՅԵԹ) [1]

«Գեղեցկություն՝ ահա այդ աշխարհի անունը մի բառով»: ԼԵՈ:

Վարչական տեսակետից Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում է այնպիսի միավորների, որպիսիք գոյություն ունեին Թուրքիայում: Ամենամեծ միավորը կոչվում էր վիլայեթ (համապատասխանում էր նահանգին):

Արևմտյան Հայաստան ասելով մինչև 20-րդ դարի սկզբները քաղաքական աշխարհում հասկանում էին այն վեց նահանգները (վիլայեթները), որոնք ծանոթ են նաև «արևելյան նահանգներ» կամ «հայկական վեց նահանգներ» անվամբ: Դրանք են՝ Վանի, Բաղեշի կամ Բիւթլիսի, Կարինի կամ Էրզրումի, Խարբերդի (Մումուրեթ ուլ Ազիզի), Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի կամ Ավազի նահանգները:

Ամեն մի նահանգ կամ վիլայեթ կառավարում էր նահանգապետը կամ վալին1, որը նստում էր նահանգական քաղաքում:

Նահանգները բաժանվում էին շրջանների կամ սանջակների:

[1] *Ավետիսյան Կ.Մ., Հայրենագիտական էտյուդներ: «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1979, գլուխ 16:*

Շրջանը կառավարում էր գավառապետը (մութասարիֆը), որը ենթարկվում էր նահանգապետին: Իսկ ամեն մի շրջան էլ բաժանվում էր գավառների կամ կազաների, որոնք կառավարվում էին գավառապետների կամ գայմագամների ձեռքով: Ամեն մի գավառ էլ բաժանվում էր գավառակների կամ նահիեների, որոնց գլուխ կանգնած էին գյուղապետները կամ մուդիրները:

Նահանգներից Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումը, ինչպես նաև Խարբերդը ամբողջությամբ, և Տիգրանակերտ նահանգի մի մասը մտնում են Հայկական բարձրավանդակի մեջ, իսկ Սեբաստիայի նահանգը, որ Փոքր Հայքի մի մասն է, դուրս է մնում Հայկական բարձրավանդակից:

Նահանգներից ծանոթանանք Վանի նահանգին, որի սահմաններն են՝ հյուսիսից՝ Էրզրումի նահանգը, արևմուտքից՝ Բիթլիսի նահանգը, հարավից՝ Քրդստանը, արևելքից Պարսկահայքը:

Նահանգի տարածությունը մոտ 40 հազար քառակուսի կիլոմետր է, բնակչությունը մինչև եղեռնը 350000 մարդ, որից 200000-ը հայեր էին:

Վանի նահանգը բաժանվում էր երկու սանջակների՝ Վանի և Հեքյարիի:

Վանը ոչ միայն համանուն նահանգի գլխավոր քաղաքն էր, այլև Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական և հայաշատ քաղաքներից մեկը:

Վան քաղաքին և լճին հարող գավառներին կծանոթանանք որպես առանձին շրջաններ, կենտրոն ունենալով Վանա լիճը:

1. Թե՛ վալիի և թե՛ մնացած գավառական պաշտոնները (փաշայություն) փողով վաճառում էին ամենից շատ վճարողին: Փաշաները փաստորեն հարկ էին վճարում սուլթանին մոտ կանգնած պաշտոնյաներին: Դրա փոխարեն փաշաները իրենց ստորադասների միջոցով կողոպտում ու հարստահարում էին ժողովրդին: Մի մասը փոխհատուցում էր վճարած գումարը, իսկ մյուս մասն էլ մնում էր իրենց:

Վանա լիճը իր ամբողջ ավազանով հանդիսանում է Վասպուրականի հմայքը: Ծովի մակարդակից բարձր է 1720 մետր, մակերեսը գրավում է շուրջ 3,7 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Լիճը գրեթե վեց անգամ մեծ է Ժնևի լճից (Շվեյցարիայի և Ֆրանսիայի սահմանի վրա): Վանա լճի առավելագույն երկարությունը 124 կիլոմետր է, իսկ լայնությունը՝ մոտ 51 կիլոմետր: Միջին խորությունը 16 մետր է, իսկ առավելագույնը՝ 25 մետր: Վանա լճի մակարդակը տարիների ընթացքում տալիս է զգալի տատանումներ, ընդ որում նրա ափերին առաջանում են նորանոր ծոցեր ու թերակղզիներ:

Հաճախ ծածկվում են լճի ափին ընկած վարելահողերը՝ դժվարություններ ստեղծում շրջանի բնակչության համար:

Վանա լիճը պատմական Հայաստանում ծով է կոչվել: Ընդհանրապես մեր նախնիները Հայկական բարձրավանդակում գտնվող լճերին ծով են անվանել, ավելի փաղաքշական ձևով՝ ծովակ:

Հայկական բարձրավանդակում քաղաքները, առհասարակ, բնակավայրերը, շատ բարձր դիրք ունեն՝ ծովի մակարդակից հարյուրավոր մետրեր: Բայց հետաքրքիր է, որ Հայաստանում էլ քիչ չեն ջրասույզ եղած բնակավայրերը: Դրանցից է Վասպուրականի Արճեշահովիտ գավառի Արճեշ քաղաքը՝ Վանա ծովի հյուսիսային ափին: Քաղաքը հիմնված է խալդական շրջանում, մինչև անցյալ դարի սկիզբը Արճեշը շեն էր, ուներ, մոտ 1500 տուն: Լճի մակարդակի բարձրացման հետևանքով, հյուսիսային ափին գտնվող Արճեշը ծածկվեց ծովի ջրով, իսկ Կտուց թերակղզին վերածվեց կղզու: Ջրով են ծածկվել նաև Աղթամար կղզու հարավային մասում գտնվող որոշ նշանավոր կառույցներ: Ըստ ավանդության, երբ այս երկիրը գտնվում էր հույների ձեռքին, նրանք լճի հարավային կողմից գաղտնի, ստորերկրյա ճանապարհ էին կառուցել, որտեղից ջուրը դուրս էր հոսում և միշտ պահպանում լճի հավասարակշռությունը: Բայց, երբ հույները ստիպված էին թողնել երկիրը, նրանք ծածկեցին ջրի ճանապարհը և այդ օրվանից սկսեց ջուրը առատանալ: Իհարկե ավանդությունը մնում է ավանդություն, բայց ջրի մակարդակի տատանումը փաստ է:

Վանա լիճը բոլոր կողմերից շրջապատված է լեռնաշղթաներով: Նրա հարավային մասում բարձրանում են Գլխավոր Տավրոսի շղթաները, որոնք այս մասում հայտնի են նաև Կորդվաց լեռներ անվան տակ, որոնց գեղեցիկ գագաթներից են՝ Արտոս և Եղերով սարերը:

Գլխավոր Տավրոսը տարբեր ուղղություններով կտրտված է խոր լեռնահովիտներով: Վերջիններս, իրենց հերթին, պարփակվածության շնորհիվ, առանձին աշխարհագրական միավորներ են ներկայացնում:

Հարավում ընկած են՝ Հայոց Ձոր, Նորդուզ, Աղբակ, Ջուլամերիկ, Ռշտունիք, Կարկառ, ինչպես նաև Շատախ, Խիզան և Մոկաց երկիր գավառները:

Հյուսիսային մասում Արածանիի (Մուրադի) ավազանը Վանի ավազանից բաժակվում է Ալա-Դաղ (Ծաղկանց) լեռներով, որոնց սահմանները հասնում են մինչև Բերկրի:

Ալա-Դաղ լեռների հարավային լանջերը նայում են դեպի լիճը և առաջացնում խոր գետահովիտներ, որտեղով հոսում են լճի ավազանին պատկանող շատ գետեր: Ծաղկանց լեռներից մի

ճյուղ ձգվում է դեպի հարավ-արևմուտք, ուր բարձրանում է գեղատեսիլ Սիփանը (4434 մետր), որը իր տեսքով շատ է նման Մասիսին: Սիփանը նույնպես հանգած հրաբուխ է, ծածկված սպիտակ գույնի հրաբխային ապարներով: Գագաթը ծածկված է հավերժական ձյունով:

Լճից արևելք և հյուսիս-արևելք բարձրանում են երկգագաթ Վարագը՝ Վերին Վարագը և Ներքին Վարագը, ինչպես նաև Թիմարի լեռները: Վարագը աչքի է ընկնում իր գեղատեսիլ բնությամբ, ծաղկավետությամբ: Ջրաբաշխ լեռ է: Դրախտանման վայր է այստեղ: Հրաշագեղ է լեռը՝ չորս կողմը պճնված հազար ու մի երփներանգ ծաղիկներով: Վարագը նաև մի լիաբուխ ջրամբար է ներքում գտնվող դաշտերի ու այգիների համար: Այստեղ են գտնվում հարյուրավոր աղբյուրների ակունքները, ամեն մի քայլափոխում հանդիպում ենք վտակների: Վարագա լեռան ամենաբարձր կետը Գալիլիե գագաթն է: Այդտեղից, մանավանդ, երբ պարզ է լինում երկինքը, երբ խաղաղ է բնությունը, ապա անարգելք հորիզոնը օգնում է տեսնելու հյուսիսային կողմում, հեռվում գտնվող Մասիսները, տեսնելու նաև Նպատը, Արագածի

ձյունապատ գագաթները և նրանց ամբողջ շրջակայքը: Արևմուտքից երևում է Վանա լիճը՝ շրջատատված իր գավառներով: Վարագա լեռան զույգ վանքերը գտնվում են համանուն լեռան վրա: Այս երկու վանքերը անուններն էլ ս. Նշան են: Վերին Վարագա վանքը ժամանակին շեն էր ու պայծառ: Այժմ ավերակ է, և ամեն մի քար ու փլակույտ մի պատմություն շշնջող մնացորդ: Վանքը գտնվում է լեռան գագաթին: Վերին Վարագա լեռան արևելյան ստորոտում գտնվում է հնուց խնամքով շինված Քեշիշ Գյոլ (Տերտերի լիճ) կոչվող լիճը, որը պահեստի ջրամբար է Վանի ամբողջ այգեստանների համար:

Ներքին Վարագի վրա գտնվում է ս. Նշանի անվան Վարագա վանքը, որը կոչվում է նաև Մենաստան Վարագա ս. Խաչի: Սա Վասպուրական աշխարհի պաշտելի սրբավայրերից մեկն է: Գտնվում է Վարագա լեռան հարավային ստորոտում, Վանից (Այգեստանից) արևելք, մոտ վեց կիլոմետր հեռավորության վրա: Հիմնվել է 10-րդ դարի վերջերին: 1860-ական թվականներին այս վանքը նշանավոր դարձավ Խրիմյան Հայրիկի օրոք, որը այստեղ բացեց գիշերօթիկ ժառանգավորաց դպրոց, հիմնեց տպարան և հրատարակեց «Արծիվ Վասպարականի» ամսագիրը: Այստեղ նշանավոր է մատենադարան-թանգարանը, ուր դասավորված էին հին և նոր, թե՛ տպված և թե՛ ձեռագիր բարոյական, իմաստասիրական, գիտական, պատմական և այլ մատյաններ: Վարագա վանքի ս. Խաչը մի հոյակապ տաճար է: Թուրքերը կոչել են «Եդդի Քիլիսե», այսինքն՝ Յոթ տաճար: Որովհետև ս. Խաչ վանքի շրջակայքում կան նաև վեց այլ տաճարներ զանազան

անուններով:

Լճից արևելք ընկած մասը ամենից ընդարձակն է. նա ձգվում է մինչև իրանական պետական սահմանը: Ջրբաժան գծի հեռավորության պատճառով գետերն այստեղ ավելի երկար են: Առավել նշանավոր են Բերկրի և Խոշաբ գետերը:

Լճի արևմտյան մասում գտնվում է Ռահվայի սարահարթը, որը բաժանում է Վանա լճի ավազանը Բիթլիս-չայից և Արածանիից: Այս մասում բարձրանում են Նեմրութ (Նեբրովթ) և Գռգուռ սարերը:

Շրջապատող այս լեռները լճին տալիս են շատ գեղեցիկ տեսք, որն իր առանձնահատուկ կենդանությամբ հիացմունք է պատճառել շատ ճանապարհորդների, բանաստեղծների, արվեստագետների: Լիճը շրջապատող վայրերի կլիման մեղմ է, որի պատճառով աճում են բազմապիսի պտղատու ծառեր (խնձորենի, տանձենի, ընկուզենի և այլն) և խաղող:

Վանա ավազանի տնտեսական կյանքում շատ մեծ նշանակություն ունի լիճը, նա է բարերար ազդում այս երկրի կլիմայի վրա, նա է տալիս առատ տառեխ և բորակ: Լիճը նաև կարևորագույն հաղորդակցության միջոց է:

Վանա լիճը ընդունում է բազմաթիվ գետեր ու գետակներ, սակայն նրանից ոչ մի գետ սկիզբ չի առնում: Գետերը գլխավորապես թափվում են լճի արևելյան մասում: Վանա լճի մեջ թափվող գետերը հարուստ են ձկներով, հատկապես Մարմետ (Կարա-սու) գետը: Վերջինս սկիզբ է առնում Առբերանի լեռներից

և լիճն է թափվում Վանից հյուսիս: Իսկ Բերկրի (Բանդիմահի) գետը, որը Վանա լիճը թափվող գետերից ամենաջրառատն է՝ գալիս է Թոնդուրեքից և լիճն է թափվում հյուսիս-արևելյան կողմից:

Գետերի մեջ նշանավոր է նաև Խոշաբը կամ պատմական Անգղ գետը, որը սկիզբ է առնում Անձևացյաց լեռներից և լիճն է թափվում Վանից հարավ: Վանի ավազանի գետերը, հատկապես Խոշաբի վերին հոսանքները, շնորհիվ մեծ թեքության, ունեն հիդրոէներգետիկ նշանակություն:

Պատմական Հայաստանում լճի շրջապատում գտնվում էին հետևյալ նշանավոր, գավառները՝ Բզնունիք (Ախլաթ), Խոռխորունիք, Աղիովիտ (Արճեշ), Տոսպ (Վան), Հայոց Ձոր, Ռշտունիք և այլն:

Վանա լճի ավազանում ծաղկեց հնագույն և նշանավոր պետություններից մեկը՝ Ուրարտուն: Լճի ափին հիմնվեց և իր ծաղկման փառքին հասավ Արծրունյաց թագավորությունը:

Պատմական անցյալում Վանա լիճը հայտնի է եղել՝ «Նաիրի Վերին ծով», «Տոսպա ծով», «Բզնունյաց ծով», «Ռշտունյաց ծով», «Արծրունյաց ծով», «Աղթամարի կամ Ախթամարի ծով» անուններով:

Ինչպես տեսնում ենք, Վանա լճին, հայերը տարբեր անուններ տալուց բացի, միշտ էլ նրան ծով են անվանել:

Լճի ջուրը շատ աղի է, որի պատճառով էլ ոչ ոռոգման համար է պիտանի և ոչ էլ խմելու, սակայն պարունակում է մեծ չափով կալիում և նատրիում կարբոնատներ: Այսպիսով լիճը շատ սոդա և պոտաշ է պարունակում: Դա օգտագործվում է օճառ եփելու և լվացքի համար: Անվանի ճանապարհորդ Լինչը գրում է. «Լճի ջրի մաքրեցուցիչ հատկությունների մասին Ստրաբոնի հաղորդագրությունը փայլուն հաստատում ստացավ: Բավական է նրա մեջ մի փոքր լողանալ, որպեսզի ջրից դուրս գաք այնպես մաքուր, կարծես թե ամբողջ մարմինը օճառ եք քսած, սակայն օճառ՝ չափազանց հաճելի որակի, որը մաշկի վրա թավշի զգայություն է թողնում»:

Ամռանը շրջակա բնակիչները ափի մոտ ոչ մեծ ավազաններ էին պատրաստում և լցնում լճի ջրով: Ջուրն արագորեն գոլորշիանում էր, իսկ հատակին նստում էր սոդայի շերտը: Այդ սոդան գնում էր Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մասեր, այդ թվում և Իրան: Վան քաղաքում փորած ջրհորների ջուրը նույնպես բորակի համ ունի:

Չնայած իր բարձր դիրքին, Վանա լիճը սովորաբար չի սառչում: Միայն խիստ ցրտերի ժամանակ լճի հյուսիս-արևելյան ափերը ծածկվում են սառույցի բարակ շերտով: Առտեր ամայի կղզին շատ անգամ սառույցով կապվում է ցամաքի հետ և բնակիչները իրենց

ոչխարները սառույցի վրայով անց են կացնում, տանում կղզի արածեցնելու:

Լիճը հարուստ է հայտնի տառեխ ձկան տեսակով: Գարնանային վարարումների ժամանակ, երբ ջրերը պղտորվում են, տառեխը բարձրանում է գետաբերանները: Բնակիչները ձուկը որսում էին այնպիսի քանակությամբ, որ ոչ միայն կերակուր էր դառնում բնակչության համար, այլև արտահանվում էր Բիթլիս, Մուշ, Էրզրում և այլ քաղաքներ: Տնտեսական մեծ արժեք ունի տառեխը, որը մինչև 1914 թվականը արտահանվում էր նաև Անդրկովկաս:

Լճում կան թվով վեց կղզիներ: Դրանցից երկուսը գտնվում են լճի հյուսիսային մասում, իսկ չորսը՝ արևելյան: Ավելի նշանավոր են արևելյան մասում գտնվող չորս կղզիները՝ Աղթամար, Լիմ, Կտուց և Առտեր: Այս կղզիներից երեքը եղել են մենաստաններ և ունեցել են վանքեր: Կղզիներից Լիմը ամենամեծն է տարածությամբ, բայց նշանավոր է Աղթամարը:

Լիճը շրջապատում էին ծաղկած նավահանգիստներ ու քաղաքներ, որոնցից շատերն այժմ պահում են իրենց պատմական անունները՝ Վան, Ավանց, Արտամետ, Ոստան, Նոր Գյուղ, Մոխրաբերդ, Գանձակ, Սուրբ, Վանիկ, Դատվաս, Ախլաթ (Խլաթ), Արծկե (Ալջավազ), Աղորաֆ, Ականց, Առնիս, Արճեշ, Կարաքեշիշ, Ջանիկ, Էրերին և Աղթամար: Ըստ ակադեմիկոս Մանանդյանի, Արևմտյան Հայաստանի հարավային մասում ընկած այս քաղաքները՝ այս մասի համար եղել են այն, ինչ որ Հյուսիսային Հայաստանի համար Դվինը, Անին, Կարինը:

Խոսելով Վանի ավազանի մասին պատմաբան Լևոն գրում է. «Երկիրը կարևոր աշխարհագրական դիրք ունի Առաջավոր Ասիայի արևմտյան մասում: Գտնվում է հաղորդակցության մեծ ճանապարհների վրա, առևտրական նշանակությունից ավելի՝ ռազմական առաջնակարգ կարևորություն է ներկայացնում հարավային երկրների համար»:

Նավահանգիստներից ամենից կարևորը Դատվանն է, իր հարմար ծովածոցով: Դատվանում է կատարվում առևտուրը թե՛ Բիթլիսի և՛ թե՛ Միջագետքի հետ: Ալջավազը Վանը կապում է Տրապիզոնի հետ, իսկ Առնիսը՝ Բայազետի հետ:

Վանի ավազանը հարուստ գյուղատնտեսական շրջան է: Գետերի առատության շնորհիվ երկրագործությունը ջրովի է և երաշտը համարյա բացակայում է: Հացահատիկային կուլտուրաներից շատ են տարածված ցորենը, գարին, հատկապես նշանավոր է Ալջավազի ցորենը: Մոքսում և Գյավուշում տարածված է նաև կորեկի մշակումը: Կլիմայական պայմանները նպաստում են նաև պտղատու ծառերի մշակմանը. աճում է նաև խաղող:

Համատարած այգեշատ վայրեր են Վանը, Արտամետը, Արճեշը, Ալջավազը, ինչպես նաև Մոքսը և Շատախը:

Նշանավոր է Արտամետի անուշահոտ և կարմիր խնձորը, ձվի մեծությամբ և բարակ կեղևով ընկույզը, ինչպես նաև Արճեշի խաղողը, Ալջավազի ծիրանը, Շատախի ընկույզը և այլն:

Անասնապահության գլխավոր ճյուղը հանդիսանում է ոչխարաբուծությունը: Վանի ոչխարները հայտնի են թե՛ իրենց բրդով (2,5 կիլոգրամ), և թե՛ իրենց դմակով:

Վանի ավազանը հարուստ է նաև հանքերով:

Բերկրի գավառում կան նավթի պաշարներ, Արճակի գավառում և Շատախում՝ քարածուխ: Երկաթ կա Չուլամերիկում, իսկ Արճակ և Ալջավազ գավառներում՝ ծծումբ, Մոքսում՝ ասֆալտ: Հանքերով հարուստ են նաև մյուս գավառները, շինանյութերով՝ Թիմարը: Հարավային գավառները հարուստ են անտառներով (կաղնի, թղկի, բոխի, բարդի, ինչպես նաև մասրենու թփուտներ):

Շրջանի տնտեսությանն մեջ բացառիկ դեր են խաղացել հայերը, որոնք ճանաչվել են որպես հմուտ արհեստավորներ, լավ այգեգործներ, երկրագործներ, խաշնարածներ: Այգեստանում և Շատախում հայերը նշանակալից դեր են խաղացել այգեգործության ասպարեզում:

Ավազանի կենտրոնանան քաղաքը, նրա կորիզը Վանն է:

Բացի Վանից և նրա արվարձան Այգեստանից, ինչպես նաև Արտամետ ու Ավանց բնակավայրերից, լիճը շրջապատված է նաև այլ գեղատեսիլ, լայնանիստ հովիտներով, խոր ու անտառապատ ձորերով, որոնք կազմում են առանձին մեծ ու փոքր բնագավառներ, իրենց ուրույն կլիմայով, բնությամբ և տնտեսական առանձնահատկություններով: Սրանք պատմական Հայաստանում առանձին գավառներ ու գավառակներեն եղել:

Վանա լճի ավազանը մանրամասն ու ճիշտ ուսումնասիրման տեսակետից, պետք էր բաժանել մի քանի շրջանների, ի դեպ, դրանցից մի քանիսը (Նորդուզ, Աղբակ, Ջուլամերիկ) աշխարհագրական տեսակետից չեն մտնում լճի ավազանի մեջ, բայց կապված են եղել նրա հետ պատմական, ազգագրական, տնտեսական խոր կապերով:

Այսպիսով, բացի Վանի անմիջական շրջանից կան նաև հետևյալ ենթաշրջանները, որոնք տեղադրված են այսպես.– լճից դեպի արևելք Վան և կից բնակավայրեր, հյուսիս–արևելք՝ Թիմար, հարավ–արևելք՝ Հայոց Ձոր, Նորդուզ (Անձևացյաց երկիր), Աղբակ և Ջուլամերիկ, լճից հարավ՝

Ռշտունիք (Գավաշ), Կարճկան և Կարկառ, Մոկաց երկիր, Խիզան, Շատախ: Լճից արևմուտք՝ Դատվան, վերջապես հյուսիս և ծայր հյուսիս-արևելք՝ Խլաթ (Ախլաթ), Արծկե (Ալջավազ), Արճեշ

և Բերկրի:

Այժմ Վան քաղաքի մասին: Քաղաքը գտնվում է Վանա լճի ափին, պտղաբեր դաշտում, խաղողի այգիներով ու պարտեզներով շրջապատված: Ենթադրյալ դրախտի մաս կազմող այս գեղատեսիլ քաղաքը իր անվանումը ստացել է Բիայնա կամ Բիաինի անունից, որը նշանակել է «Բիա ցեղի երկիր»: Ուրարտուի արձանագիր թագավորները, գրեթե բոլորն էլ իրենց կոչում էին «թագավոր Բիայնայի» և «Տիրակալը Տուշպա քաղաքի»: Ուրարտական Բիայնա կամ Բիաինի ցեղն էլ բնակվել է Վանա լճի արևելյան մասում, ուր գտնվում է ներկայիս Վան քաղաքը՝ հին Տոսպը-Տուշպան: Վանի արձանագրություններում եղած Բիայնա անունը համապատասխանում է ներկա Վանա լճի ավազանին: Ժամանակի ընթացքում «բիայնա» կամ «բիանա» անվանումը ձևափոխվել և դարձել է Վան: Ի դեպ, հետաքրքրական է այն, որ Վան քաղաքի հին անունը՝ Տուշպա (Տոսպ) անցել է գավառին, իսկ երկրինը՝ (Բիաինա) քաղաքին:

Մեր ավանդական պատմագրության մեջ Վան քաղաքը կոչվել է Շամիրամակերտ. որպես ձեռակերտ ավանդական Շամիրամ թագուհու: Արայի մահվանից հետո Շամիրամը գալիս է Հարավային Հայաստան: Ճանապարհին կանգ է առնում Վանա լճի ափին, ներկա Վան քաղաքի մոտերքում: Բնությունը հրապուրում է նրան: Շամիրամը տեսնելով սառնորակ աղբյուրները և օդի բարեխառնությունը, Բզնունյաց ծովի արևելյան ափին հիմնում է Շամիրամակերտ քաղաքը, ամառն այստեղ անցկացնելու համար: Դրա համար էլ մեր ավանդական պատմության մեջ հաճախ Վանը կոչվում է «Շամիրամի ամառանոց»: Շամիրամը քաղաքի համար կառուցում է մի հոյակապ ջրանցք, որն անցնելով Հայոց Ձորով և Խոշաբ գետի վրա կառուցված ջրատարով, գալիս է Վան: Այդ ջրանցքը միմչև այժմ էլ պահպանվում է, և ժողովուրդը այն Շամիրամի առու է անվանում: Այսօր էլ դեռ Վան քաղաքում կա Շամիրամի անունով թաղ: Այդ բոլորի մասին մեզ հիանալի ավանդություն թողեց Մովսես Խորենացին, որը կիսաառասպելական Շամիրամին վերագրեց այն բոլորը, ինչ ստեղծվել էր Վանում՝ մեծագործ սերունդների կողմից:

Պատմական անցյալում Վանը մտել է Վասպուրական նահանգի Տոսպ գավառի մեջ: Վանի հայ ժողովուրդն ասում է, «Վանն այս աշխարհում, արքայությունն այն աշխարհում»: Այս ասացվածքը սոսկ սնապարծություն չէ:. Հիանալի է Վանի ընդհանուր տեսարանը. մի կողմից՝ գեղատեսիլ ալեծուփ կապուտաջուր ծովակը, մյուս կողմից՝ ժայռի վրա գտնվող բերդը, ընդարձակ այգիների մեջ թաղված Այգեստանը, լեռնաշղթաներով շրջապատված դաշտը գերբնական տպավորություն են թողնում

ճանապարհորդիվրա: Վանի նման գեղեցիկ տեսարանով քաղաքներ քիչ կգտնվեն ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ աշխարհում: «Տեսնել Վանը, ապա մեռնել»,— ասել է Լինչը:

Քաղաքի հյուսիսային մասում հարթության վրա բարձրանում է մի ժայռաբերդ, որը հանդիսանում է Վանի միջնաբերդը՝ իր հռչակավոր բևեռագիր արձանագրություններով: Հենց այս մասում էլ գտնվում է քաղաքի գլխավոր մուտքը, որ կոչվում է Թավրիզյան դարբաս:

Քաղաքի հյուսիս–արևելյան մասում գտնվում են Թոփրակ-Կալեի բարձունքները: Սա այն հռչակավոր վայրն է, որը բազմաթիվ պեղումների շնորհիվ՝ հայտնաբերված թանկարժեք հնություններով, լույս է սփռում Վանի պատմական մեծ անցյալի վրա: Իր ժամանակին այդ աննման հնությունները կամ հափշտակվել են, կամ տարվել եվրոպական թանգարանները:

Դեպի բերդ տանող ճանապարհը անցնում է զառիթափ բարձունքով: Ժայռի մեջ փորված դահլիճները՝ քառակուսի կամ խորանարդ ձևով, զարդարանքներ չունեն, սակայն նրանց պատերը սքանչելիորեն փայլեցված են: Պատերի երկարությամբ փորված են քառակուսի որմնախորշեր:. Գլխավոր դահլիճից չորս մուտքեր տանում են դեպի կողային այրերը: Դահլիճ է տանում մի սանդուղք, որն ապշեցուցիչ է իր մեծությամբ: Այս դահլիճ-այրերի մուտքի վրա ժայռը ծածկված է սեպագրերով: Ժայռի հարավային կողմը, որը նայում է դեպի քաղաք, միանգամայն ուղղածիգ է: Սակայն ժայռի ստորոտից շինված են աստիճաններ, որոնք տանում են դեպի քարից կերտած սենյակները:

Բուն բերդի մեջ հեթանոսական ժամանակների և Արծրունիների ժամանակաշրջանի կառուցումներից ոչինչ չի մնացել, որովհետև այդ բոլորը, 1392 թվականին կործանվեցին Լենկթեմուրի ձեռքով: Այնուամենայնիվ ժայռի մեջ փորված կառուցումները դիմացել են նրա կողմից գործադրած բոլոր տեսակի ավերիչ միջոցներին:

Վանում է գտնվում նաև Ագռավի կամ Ակրփու քար կոչվող ժայռը, որը ըստ ավանդության, կապված է Սասունցի Դավիթ դյուցազներգության հետ: Փոքր Միերը, իր հոր՝ դյուցազուն Դավթի անեծքի պատճառով՝ փակվել է այդ ժայռ–քարանձավի մեջ: Եվ տարին մեկ անգամ բացվում են ժայռի դռները, երկնքից իջնող մանանայով սնվում են Միերն ու իր ձին, այնուհետև նորից փակվում են ժայռի դռները: Ըստ ավանդության, Միերը իր ձիու հետ այդտեղ պետք է մնա այնքան ժամանակ, մինչև որ աշխարհում թագավորի մարդասիրությունը, արդարությունը, ազնվությունը, խաղաղությունը և գաղափարական կյանքը:

Ընդհանրապես ավանդական, պատմական ու ազգային հիշատակներով հարուստ վայրեր, ավաններ շատ կան Վանի

շրջակայքում:

Վանը հայտնի է իր բազմաթիվ արձանագրություններով, որոնք առաջին անգամ ընթերցել է Շուլցը՝ 1827 թվականին, այնուհետև դրանք հրապարակվել են 1840 թվականին: Այդ արձանագրություններից հետաքրքիր են՝ Վանի ժայռի վրա պարսից արքա Քսերքսեսի թողած արձանագրությունը, որը ունի 18 մետր բարձրություն: Կա նաև մի այլ արձանագրություն ընդամենը 500 տող (մի շարք աղբյուրներում 300 տող), որտեղ Ուրարտուի Արգիշտի թագավորը սերունդներին պատմում է իր վիթխարի հաղթանակների մասին ընդդեմ ասորեստանցիների և իր այլ թշնամիների: Այդ արձանագրությունը ինքնըստինքյան հաղթական պատերազմների տարեգրություն է, որը պատմական անցյալի վրայից բարձրացնում է վարագույրը:

Այսպիսով, Վանն իր պատմական արմատներով հասնում է մինչև ուրարտական շրջանը: Նա միաժամանակ հայ ժողովրդի պատմության լավագույն հուշարձանն է: Վանին վիճակվել է պատմության մեջ երկու անգամ լինել մայրաքաղաք, մեկը՝ Ուրարտուի, մյուսը Վասպուրականի Արծրունիների ժամանակ:

1548 թվականին (ըստ ոմանց՝ մոտ 1533 թ.) թուրք– սելջուկյան հորդաների կողմից գրավվելուց հետո, Վանը կորցրեց իր վաղեմի փառքը:

Վանը բաժանվում է երկու մասի՝ բուն քաղաք և Այգեստան (թուրքերը անվանում են (Բաղլար): Բուն քաղաքը պատած է պարիսպներով: Այստեղ էին գտնվում պետական հիմնարկները և շուկան:

Այգեստանը գրավում է քաղաքի արևելյան մասը: Նա բաղկացած է հետևյալ մասերից՝ Հայկավանք, Արարք, Նորաշեն, Հայնկուսներ և Կլորթաղ: Այգեստանը քաղաքը ծառազարդ և ավելի բարեկարգ ու մաքուր մասն էր հանդիսանում, հարուստ էր բազմաթիվ առուներով և թաղված էր այգիների մեջ: Այգեստանը հայտնի էր իր առատ խնձորով (6 տեսակ), տանձով (15 տեսակ), սալորով (25 տեսակ), ծիրանով և այլ մրգերով: Այգեստանի խաղողը համեղ չէր, բայց նրանից լավ գինիներ էին ստացվում: Այգեստանը (հարուստ էր նաև ծաղիկներով:

Վանը մեծ արժեք էր ներկայացնում նաև արդյունաբերական և առևտրական տեսակետից: Նա Արևմտյան Հայաստանի ամենահայաշատ, ամենաառաջադեմ քաղաքն էր:

Վանը ոչ միայն Վասպուրական նահանգի, այլև Արևմտյան Հայաստանի մտավորական կյանքի գլխավոր կենտրոններից մեկն էր: Վանեցիները շատ ընթերցասեր էին: Վանը տվել է բազմաթիվ անվանի մարդիկ, ինչպես օրինակ՝ Թովմա Արծրունի, Խոսրով Անձևացի, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգորիս Աղթամարցի, Թովմա Մեծոփացի, Նահապետ Քուչակ: Նորագույն

ժամանակների մեծ դեմքերից էր՝ մեծ հայրենասեր Մկրտիչ Խրիմյանը (Հայոց Հայրիկը), որի հայրենական տունը Վան քաղաքի մեջ դարձել էր ուխտատեղի:

Հայերն ունեին բազմաթիվ դպրոցներ: Վանում էին գտնվում Երեմյան և Կենտրոնական վարժարանները: Համարյա բոլոր թաղերը ունեին իրենց դպրոցները: «Այստեղ զգում ես, որ գտնվում ես Հայաստանում: Փողոցներում լսվում է միայն հայերեն, թուրքեր համարյա չեն երևում»,— գրում է մի ճանապարհորդ:

Արհեստներից զարգացած էին ոսկերչությունը, կտավագործությունը, շալագործությունը: Վանեցի հայուհիները լավ տնտեսուհիներ էին, պատրաստում էին ընտիր կերակուրներ և այլ ուտելիքներ ու խմիչքներ: Հայտնի էր Վանի թանապուրը, հարիսան, խաշը և կանաչեղենով խառը պանիր–ժաժիկը:

Այստեղ չի կարելի մոռանալ և Վանի նշանավոր կատուներին, որոնք սովորականից շատ մեծ էին, սև ու թավամազ:

Քաղաքում զարգացած էր առևտուրը:

Վանը կապված էր Միջագետքի հետ՝ Դատվանի և Բիթլիսի վրայով, Էրզրումի հետ՝ Ալջավազի վրայով, Իգդիրի և Երևանի հետ՝ հիմնականում Օրգովի լեռնանցքով: Վանը քարավանային ճանապարհով կապված էր նաև Թավրիզի հետ: Մեծ բարիք էր նաև Վանի և շրջակա բնակավայրերի միջև վերջին ժամանակներում Վանա լճում հիմք դրված շոգենավային երթևեկությունը:

Օսմանյան թուրք ջարդարարները 1914—1915 թվականներին օգտվելով բռնկված առաջին համաշխարհային պատերազմից, հայերի նկատմամբ կիրառեցին սանձարձակ և չտեսնված վայրի բնաջնջման քաղաքականություն՝ համատարած ջարդերով և տարագրությամբ: Այդ բախտին արժանացավ նաև Վանը, որի տեղահանության և ջարդի գործը հանձնված էր իթթիհատականներից մեկին՝ Ճեվդեթ բեյին (Վանի վալիին):

Սակայն հերոսական Վանը գրեթե մի ամբողջ ամիս՝ 1915 թվականի ապրիլը 7-ից մինչև մայիսի 5-ը, կտրված դրսի աշխարհից, արիությամբ դիմադրեց թուրքերի կանոնավոր բանակին:

1915 թվականի Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը պատվավոր տեղ է գրավում մեր ազգային ազատագրական շարժման մեջ: Այդ հերոսամարտը հայ ազգի նորագույն պատմության փառավոր էջերից մեկն է:

Վանը իր Այգեստան հայկական արվարձանով 1914 թվականին ուներ 60 հազար բնակիչ: Քաղաքի թուրք բնակչությունը ապրում էր բերդի մոտ: Առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում, իսկ ապրանքները բերում էին Ռուսաստանից՝

Իգդիրի վրայով և Իրանից՝ Ուրմիայի ու Խոյի վրայով: Երբ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Վանը գրավվեց ռուսական զորքի կողմից, այն ժամանակ դեպի լճի հարավային ափը՝ Շահթախտի, Մակվի և Բայազետի վրայով անցկացվեց երկաթգիծ, որը սակայն մինչև Վան չհասավ:

Ռազմական գործողությունների սկսվելուց հետո ամբողջ հայ և ասորի բնակչությունը թողեց Վանի շրջանը: Այս գաղթի ժամանակ կոտորվեց բնակչության գրեթե 50 տոկոսը: Քաղաքը ենթարկվեց թալանի, հրդեհվեց և կործանվեց: Վանի հայությունը գաղթեց մասամբ դեպի Միջագետք, իսկ շատերը եկան Հայաստան՝ Երևանի շրջանը:

Վանից ոչ հեռու, նրանից 13 կմ հարավ-արևմուտք, ծովափին է գտնվում Արտամետը, որը հայտնի է նաև որպես Շամիրամակերտ: Արտամետը պատմական մեծ անցյալ ունի: Նա Արտաշես 2-ի ժամանակ (մ. թ. 1-ին դարում) եղել է նրա դաստակերտը և պարտեզներով ծածկված զբոսարան՝ զարդարված պալատներով և գեղեցիկ այգիներով: Արտամետը հռչակված է իր անուշահոտ և կարմիր խնձորներով, որոնց բազմապիսի տեսակների թիվը հասնում էր մինչև 30-ի, մեկ խնձորի քաշը հասնում էր մինչև կես կիլոգրամի: Իր անուշահամ խնձորներով նա հռչակված էր ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում: Արտամետը նշանավոր էր նաև իր տանձով, ապա ընկույզով, որը գովված էր թե՛ իր մեծությամբ և թե՛ կեղևի բարակությամբ:

Արտամետի այգիները նույնպես ոռոգվում են Շամիրամի ջրով: Արտամետի հետ կարելի է հիշատակել նաև Ծվստանի այգիները: Ծվստանը գյուղ է Վանա լճի ափին: Այդպես է կոչվել Արտամետի և Վանի թռչունների ծվծվոցից: Արտամետ և Ծվստան գյուղերը նշանավոր են իրենց աննման մրգառատ այգիներով, որոնց պատվական խնձորն ու տանձը հայտնի են իրենց համով ու հոտով:

Վանից մոտ 4—5 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվում է Ավանց նավահանգիստը, որը հայաբնակ, բավական մեծ գյուղ էր: Բնակիչների հիմնական զբաղմունքն էր նավարկությունը և ծովի ջրից բորակ ստանալը: Նավարկության մեջ այնքան հմուտ էին և ճարտար, որ ամենամութ գիշերներին, առանց կողմնացույցի իրենց նավակներով դուրս էին գալիս ճանապարհորդության: Գյուղը հարուստ էր նաև այգիներով:

Թիմար.— Թիմարը պատմական Գնունյաց գավառն է, որն ընկած է Վանա լճի հյուսիս-արևելյան մասում: Բնությունը լեռնոտ է: Թիմարի միջով հոսում է Մարմետ գետը, իսկ արևելյան կողմում գտնվում է Արճակ լիճը: Գեղաձիծաղ և ծովահայաց են այս գավառի գյուղերն ու ավանները: Հայաշատ և այգեզարդ երկիր էր

Թիմարը: Գավառի նշանավոր Մարմետ գետը հարուստ է տառեխ ձկներով:

Գավառի բնակավայրերից նշանավոր էին Այլուր, Էջմիածին, Էրերին, Մարմետ, Տիրամոր գյուղ, Լեզք, Շահբազ:

Այլուր կամ Այլուր հայաշատ և հացառատ գյուղ էր, առանձնահատուկ գեղեցիկ բնությամբ: Ավանդությունն ասում է, երբ ս. Թադևոսը գալիս է այստեղ, հիանալով գյուղի բնությամբ, բացականչում է. «Այլ ուր գնալ»: Ըստ այդ ավանդության գյուղը կոչվել է Այլուր: Գյուղը հայտնի էր իր ընտիր այգիներով, պարտեզներով և համեղ գինիներով:

Վանա լճի ափից մեկ կիլոմետր հեռու գտնվում է Լիմ կղզին: Կղզու դիմաց գտնվում է Ջանիկ նախկինում հայաբնակ նշանավոր գյուղը, որից 5 կիլոմետր հեռու դեպի հյուսիս գտնվում է Տիրամոր գյուղը՝ իր վանքով:

Մարմետ բնակավայրը գտնվում է համանուն գետի գետաբերանում: Իսկ Էրերինը ծովեզերքին ընկած հաճելի տեսարաններով հայկական գյուղ էր: Ուներ արգավանդ հողեր ու մարգագետիններ:

Հայաբնակ գողտրիկ գյուղ էր նաև Լեզքը: Ըստ ավանդության Լեզք անունը առաջացել է նրանից, որ այստեղ Արալեզ աստվածները Շամիրամի ցանկությամբ կամեցել են կենդանացնել Արա Գեղեցիկին: Իսկ մյուս՝ Շահբազ բնակավայրը գտնվում է Այգեստանից հյուսիս, փաստորեն Վանի արվարձանն էր հանդիսանում: Հարուստ էր իր խաղողի այգիներով: Այս գյուղը համարվում էր Վասպուրականի գինու մառանը:

Վերին Թիմարի արևելյան մասում ընկած գյուղերից նշանավոր էին Արճակը և Խառակոնիսը: Այս երկու գյուղերը գտնվում են Արճակ լճի մոտ: Արճակը բարձր է Վանա լճից: Արճակի ջուրը աղի է, նրա մեջ են թափվում Խառակոնիս, Խնո և Մալավու գետակները:

Արճակը Հայկական բարձրավանդակի մյուս լճերի նման պարբերաբար բարձրանում է: Լիճը մոտեցել էր Խառակոնիս գյուղին:

Արճակը հայաբնակ գյուղ էր. ընկած էր համանուն լճի արևելյան ափին, Վանից Իրան տանող ճանապարհի վրա: Արճակը հանդիսանում էր Վերին Թիմարի կենտրոնը, որտեղ նստում էր թուրքական մուդիրը:

Արճակից բացվում է գեղեցիկ տեսարան դեպի համանուն լիճը: Գյուղի մոտ գտնվող վանքերից նշանավոր է ս. Աստվածածինը:

Արճակ լճի հյուսիս-արևելյան ափին է գտնվում Խառակոնիսը: Գյուղի կենտրոնական մասում, մի բարձրադիր բլրի վրա գտնվում է եկեղեցին: Այստեղ է միջնադարի հայ ականավոր բանաստեղծ Նահապետ Քուչակի գերեզմանը: Դամբարանի վրա գրված է, որ

այստեղ թաղված են Նահապետ Քուչակը և իր կողակիցը: Խառակոնիսի ծնունդ էր սովետահայ անվանի բանաստեղծ Նաիրի Զարյանը:

Հայոց Ձոր.— Հայոց Ձորը Վասպուրանանի պատմական Երվանդունիք գավառն է, ընկած է Վանից հարավ: Պաշտպանված է լեռներով, միջով հոսում է Խոշաբ (Անգղ) գետը: Իր քաղցրահամության պատճառով, օտարներից ստացել է Խոշաբ անունը (խոշ-քաղցր, և աբ–ջուր, այսինքն՝ քաղցր ջուր):

Խոշաբ կամ Անգղա գետը բխում է Անձևացյաց լեռների արևելյան մասից, թափվում է Վանա լիճ:

Հայոց Ձորի Վերին Բժնկերտ գյուղի մոտ մի ժայռի տակից բխում են մի քանի աղբյուրներ, որոնք դառնում են հայտնի Շամիրամա գետի սկիզբը: Շամիրամա ջուրը Հայոց Ձորը բաժանում է երկու մասի՝ Վերին Հայոց Ձոր և Ներքին Հայոց Ձոր:

Հայոց Ձորը Վանի ավազանի հայաշատ մասերից էր, որի բնակիչները հնուց ի վեր եղել են հայերը: Հայ ժողովուրդը այստեղ գտնվող շատ բերդեր ու վայրեր վերագրում է Հայկի հետ կապված ավանդությանը:

Հայոց Ձորը անցյալում հարուստ երկրագործական շրջան էր: Կլիման բարեխառն է, օդը բարերար, ջուրը լավ և հողը բարեբեր:

Բնակավայրերից նշանավոր Է Անգղ գյուղը, որը գտնվում է Խոշաբ գետի աջ ափին: Հայաբնակ գյուղ էր նաև Այգեշատը՝ գեղեցիկ տեսարաններով, մարգագետիններով և խնձորի այգիներով: Իսկ Անգղ գետի մոտ՝ Աստվածաշեն գյուղից ոչ հեռու կան հանքային ջրեր: Աստվածաշենը հայտնի էր իր վանքով: Գյուղի մոտ մի լեռան վրա գտնվում է Հայկի բերդը, ուր ըստ ավանդության տեղի է ունեցել Հայկի և Բելի կռիվը:

Հայոց Ձորի և Ոստանի սահմաններում է գտնվում Արտոս լեռը, որն ամենաբարձրն է այս շրջանում: Կանաչազարդ է և աղբյուրներով հարուստ Արտոս լեռը: Նրանից բխող գետակները և աղբյուրները ոռոգում են Հայոց Ձորի և Ոստանի դաշտերը:

Նորդուզ.— Պատմական Անձևացյաց գավառն է, ընկած է Շատախից արևելք: Անդնդախոր ձորերով, անհատակ անձավների երկիր է: Ի դեպ, անձավների առատության պատճառով էլ հին Հայաստանում կոչվել է Անձևացյաց երկիր:

Բնակչության հիմնական զբաղմունքն էր խաշնարածությունը: Հայտնի էին Նորդուզի այծերը, որոնք տալիս էին ընտիր տեսակի՝ «ֆիլիկ» կոչվոր բուրդ: Բնակիչները զբաղվում էին շալագործությամբ: Գավառն ունի շատ հուշարձաններ, այդ թվում նշանավոր Հոգոց վանքը: Բացի հայերից գավառում ապրում էին նաև ասորիներ, որոնց կենտրոնական ավանը համարվում էր Օրամարը:

Գավառով անցնում է Կարսիկ գետը, որը Տիգրիսի վտակն է:

Պատմական Հայաստանի սահմանամերձ գավառն է եղել, գտնվելով Պարսկաստանի սահմանագլխում:

Գավառի ամենամեծ գյուղն է Փիրբադալան:

Աղբակ.– Աղբակը ընկած է Հայոց Ձորից հարավ-արևելք, կոչվում է նաև Հեքյարի: Հայոց Ձորից բաժանում են

Չուխ լեռները: Աղբակի դաշտային մասը հասնում է մինչև Մեծ Զաբ գետը: Աղբակը սահմանակից է Իրանին: Աշխարհագրական դիրքը գեղեցիկ է, կան նաև լեռներ: Ջրառատ ու բերրի երկիր է: Կլիման առողջարար է՝ ցուրտ ձմեռներով: Տեղացիները հաղթանդամ, առույգ ու կորովի էին: Բնակիչների զբաղմունքն էր խաշնարածությունը, շալագործությունը:

Գավառի կենտրոնն էր Բաշկալեն: Գավառում կան Արծրունյաց շատ բերդերի և ապարանքների ավերակներ: Այս գավառումն է նշանավոր ս. Բարդուղիմեոս վանքը: Այստեղ են գտնվում նաև Խանասոր քաղաքի փլատակները:

Ջուլամերիկ. – Նորդուզից հարավ-արևելք, իսկ Աղբակից հարավ, ընկած է ասորիների անառիկ երկիրը, որը հիշեցնում է Դերսիմը կամ Սասունը: Անառիկ շրջանը, կենտրոնի՝ Ջալամերիկի անունով էլ կանվանենք Ջուլամերիկի շրջան: Հարավից սահմանափակված է Ձելուր կոչվող լեռնաշղթայով: Լեռները խիտ ճյուղավորվելով առաջացրել են նեղ հովիտներ ու առանձին գավառակներ, որոնք հայտնի են Թիար, Թխում, Թաղ, Ձելու, Դեզ անուններով:

Սառնորակ աղբյուրներից արագահոս վտակները գրեթե ամեն մի լեռան լանջից գլորվում են դեպի Մեծ Զաբ գետը, որը հազարավոր պտույտներ է կատարում՝ ենթարկվելով Ձելուի լեռների քմահաճույքին:

Նեղ հովիտներում շարան-շարան ձգվում էին ասորական գյուղերը: Ասորիները կազմում էին Ջուլամերիկի շրջանի բնակչության 95 տոկոսը, որոնց թիվն այս շրջանում հասնում էր 41000-ի: Ջուլամերիկի ասորիները զբաղվում էին խաշնարածությամբ, այգեգործությամբ, մեղվաբուծությամբ: Պտղատու ծառերի մեջ նշանավոր են ընկուզենին, խնձորենին, տանձենին, դեղձենին և նռենին: Փոխադրական միջոց օգտագործում էին ջորին:

Ասորիների երկերը կառավարվում էր մելիքներով: Նեստորական ասորիների կրոնապետը կոչվամ էր Մար–Շիմոն, որը միևնույն ժամանակ նրանց քաղաքական պետն էր: Վերջին Մար-Շիմոնը Բենյամինն էր, որը նստում էր Քոչհաննես գյուղում: Գավառական կենտրոնը Ջուլամերիկն էր, որը գտնվում էր Մեծ Զաբի աջ ափին:

Ռշտունիք.— Արտոս լեռան կանաչազարդ լանջերին է փռված պատմական Ռշտունյաց գավառը, որը ընկած է Վանա լճից հարավ: Նրա մեջ մտնում են Ոստան և Գավաշ գավառակները: Առանձնապես շատ մեծ է Ոստանի պատմական անցյալը, որը հայաբնակ ու ծաղկած երկիր է եղել: Ոստանը ունի բազմաթիվ պատմական հուշարձաններ՝ թե Արտոս լեռան ստորոտում՝ Չարահան կամ Չաղար ս. Նշան վանքը, որի բակում է գտնվում պատմագիր Եղիշեի գերեզմանը, և թե Ոստանի շուրջը:

Ոստանն իր ծաղկման փառքին հասավ Գագիկ Արծրունու ժամանակ: Նա քաղաքը աթոռանիստ դարձրեց, կառուցեց բազմաթիվ շենքեր և ամրոցներ: Այդ մասին Թովմա Արծրունին վկայում է. «Բացի Վասպուրականի զանազան կողմերում ամրոցներ, ապաստարաններ և բլուրներ պարսպելը, մասնավորապես Ոստան ավանի մեջ, Արտոս լեռան վրա, մանավանդ ծովի կողմը մեծամեծ շենություններ կատարեց: Այգիներով, պարտեզներով զարդարելուց հետո, հմուտ արհեստավորների ձեռքով կառուցել տվեց ոսկեզարդ տաճարներ, սենյակներ, փողոցներ: Շենքերի դռները առհասարակ կազմված էին կամարաձև և լուսանցույց զարդերով, որ արևածագի և վերջալույսի ժամանակ շողեր կարձակեին տաճարը մեջ և հիացում կպատճառեին դիտողին»[1]:

Ոստանի վրայով է անցնում Վանից Բիթլիս տանող ճանապարհը: Քրդական հալածանքների հետևանքով Ոստանի միայն դաշտային մասերն էին հայաբնակ:

---

[1] Թ. Թորամանեան. Հայկական ճարտարապետություն, 1942 թ., էջ 307:

Թե Ռշտունյաց գավառի և թե հարավի մյուս լեռնային շրջանների հայերին վանեցիք վռշիկ էին ասում: Այդպես էին կոչում, որովհետև այդ գավառների բնակիչները մեծ մասամբ հագնում էին մի տեսակ կոշիկ, որի անունն է վռշիկ: Դա կանեփի դիմացկուն թելից գործված կոշիկ է, որը լեռնական բնակիչների համար շատ հարմարություններ ուներ:

Ոստանը գտնվում է Արտոս լեռան լանջին, այգիներով ծածկված մի բնակավայր է: Հրվանդանի վրա կանգուն են մնացել այդ վաղեմի թագավորանիստ քաղաքի հուշարձանները:

Նարեկը գտնվում է լճից հարավ, մոտ չորս կիլոմետր հեռավորության վրա, ոչ բարձր բլրին, ուր գտնվում է համանուն վանքը: Այստեղի դպրավանքն է հաճախել տասնմեկերորդ դարի հայտնի մատենագիր Գրիգոր Նարեկացին, որի գերեզմանն էլ հենց այդ վանքի գավթում է: Գյուղից ոչ հեռու գտնվում են ժայռոտ այրեր, որոնցից մեկում ապրել և ստեղծագործել է Գրիգոր Նարեկացին:

Ժայռի դիմաց բացվում է գեղատեսիլ տեսարան դեպի Աղթամար և Առտեր կղզիները:

Աղթամար կղզին Գագիկ Արծրունի թագավորի օրոք հասել է իր փառքի ծաղկման գագաթնակետին: Այնտեղ կառուցված հոյակապ վանքը նյութական կուլտուրայի մի աննման հուշարձան է: Այս նշանավոր պատմական հուշարձանի գմբեթը կառուցված է առանց սյուների: Սա հիշեցնում է իտալացի նշանավոր ճարտարապետ Բրունոլեսկիի կառուցած Ֆլորենցիայի տաճարի գմբեթը: Սակայն ուշագրավ է այն, որ Աղթամարի հոյակապ ս. Խաչ վանքը կառուցվել է Ֆլորենցիայի տաճարից չորս դար առաջ:

Աղթամարի վանքը հայ ճարտարապետության հիասքանչ կերտվածքներից մեկն է. կառուցվել է տասներորդ դարում՝ միջնադարյան «հանճարեղ ու հրաշագործ» Մանվելի ձեռքով: Այս անվանի ճարտարապետը Վասպուրականի շատ մասերում կառուցեց հրաշակերտ շենքեր, սակայն սրանցից ոչ մեկը չգերազանցեց Աղթամարի վանքին:

Վանա լճի հարավ-արևելյան մասում է գտնվում Առտեր կղզին: Իր ժամանակին կղզին ուներ եկեղեցի, վանք, վարժարան: Կղզու վանքը ուներ ճոխ մատենադարան, հին մագաղաթյա գրքերով լցված: Կղզու մշակելի տարածություններում կային նշենիներ, որոնց պտուղը՝ նուշը շատ գովելի էր:

Կղզու Առտեր անվանման մասին կա հետևյալ ավանդությունը: Ըստ ավանդության, Գրիգոր Նարեկացին ծովափին պտույտի ժամանակ հանդիպում է մի ծերանու, որը խնդրում է իրեն տանել կղզի: Ըստ ավանդության, այդ ժամանակ կղզին ցամաքից բաժանված էր ծանծաղ տարածությամբ: Նարեկացին ծերանուն վերցնում է շալակը և տանում կղզի: Ըստ ավանդության, կղզում

ծերութին այլափոխվում է և հայտնվում է Հիսուսի լուսավոր դեմքով: Նարեկացին երջանկությունից այլայլված գոչում է. «Հոգիս առ, տեր»: Ահա այս ավանդապատումից է մնացել կղզու Առտեր անվանումը:

Կարճկան և Կարկառ.— Այս երկու շրջանները ընկած են Ռշտունյաց երկրի Գավաշ գավառից արևմուտք: Նրանք ընկած են Մոքսից և Խիզանից հյուսիս, իսկ Դատվանից արևելք:

Կարճկանը Ռշտունյաց երկրից բաժանվում է Կարկառի լեռներով: Օդը և ջուրը առողջարար են: Անտառը գավառի կյանքում մեծ դեր է խաղում: Կարճկանցիք մեծ չափով ածուխ էին արտահանում: Անտառները հարուստ են բազմապիսի թռչուններով ու գազաններով: Բնակչության զբաղմունքը կազմում է նաև անասնապահությունը և հողագործությունը: Կարճկանի յուղը և պանիրը գնում էր Վան և Բիթլիս: Հանքերից կարևոր են պղինձը, կապարը և արծաթը: Կարճկանցիք բարձրահասակ, պարթև և ուժեղ ժողովուրդ էին: Զարդարվում էին իրենց գործած գույնզգույն շալե հագուստներով:

Գավառում կան հնության շատ հետքեր՝ բուրգեր, վանքեր և այլ հուշարձաններ:

Ինչ վերաբերում է Կարկառին, ապա նա գտնվում է պատմական Հաղթած լեռան ստորոտում: Գյուղերը ընկած են արևելքից–արևմուտք ձգվող ձորահովտում, սրով հոսում է Տիգրիսի վտակներից մեկը:

Մոկաց աշխարհ.— Մոկաց երկիրը ոչ միայն Վանի շրջանի, այլև ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ամենաքիչ ուսումնասիրված և քիչ մատչելի մասն է: Սա մի լեռնաշխարհ է իր խորհրդավոր ձորերով ու անտառապատ սարերով: Արտոս լեռան մի ճյուղը բաժանում է Մոկսը Ռշտունիքից:

Մոկաց աշխարհի լեռնային նկարագիրը լավ է պատկերել Ա. Շիրոյանը.

«Մոկաց աշխարհի այս վեհ լեռներում,
Խիտ անտառներում ու խոր ձորերում
Ապրում էր մի հին, ռամիկ ժողովուրդ,
Որ հողն էր հերկում լեռներում իր լուրթ,
Հոտերն էր քշում սարերն իր զոզան,
Չէր իջել մեջքին ոչ մի գավազան:
Ապրում էր այսպես չարքաշ ու բարի
Ջանասեր մշակն այն հին աշխարհի»:

Այս երկրի լեռնահովիտներում աճում են նուռն ու խաղողը, իսկ սարերում ձյունն ամռանն էլ չի հալվում: Ճանապարհները միայն նեղ ու դժվարին կածաններ են:

Բազմաթիվ մեծ ու փոքր ջրվեժներից առաջանում է Մոկս գետը, որը հոսում է դեպի Տիգրիս:

Մոկսը ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում գովված էր իր մեղրով, մեղրամոմով, չամչի տեսակներով: Զարգացած էր մետաքսագործությունը և այծաբուծությունը, հատկապես «չուռ» տեսակի այծը, որի բրդից հայերը պատրաստում էին Մոկսի նշանավոր շալերը:

Բնակավայրերից նշանավոր են Մոկսը, Աղինն ու Ապարանքը: Մոկսը գտնվում էր Տիգրիսի աջ վտակ Մոկս գետի վրա, ուներ անառիկ ու գեղեցիկ դիրք, նա գավառի կենտրոնական գյուղն էր:

Մոկացիք անվեհեր, կտրիճ ու աշխատասեր ժողովուրդ էին: Ունեին իրենց ավանդությունները, գեղեցիկ պարերը:. Մոկացիների լավագույն ավանդություններից է «Մոկաց Միրզա» պոեմը: Այս դյուցազներգությանը իր ժամանակին ձայնագրված է Կոմիտասի կողմից:

Հայերը, մեծ մասամբ, զբաղվում էին շերամապահությամբ, մեղվաբուծությամբ և ներկարարությամբ:

Մոկսի ձորերում խմբված, թվով քսան հայկական գյուղեր կազմում էին «Շենի-Ձոր» գյուղախումբը: Տեղացիներն ամբողջապես դարբիններ և պղնձագործներ էին, որոնք մշակում էին գլխավորապես Մոկսի հարուստ հանքերը:

Արհեստավորները և գյուղական խմբերը մի շարք արհեստներ ու մշակման ձևեր պահում էին գաղտնի: Դա հիշեցնում է ռուս տնայնագործներին, որոնք փոխադարձաբար թաքցնելով իրենց արտադրական գաղտնիքները, նույնիսկ գյուղից գյուղ աղջիկ չէին տալիս կնության:

Նման դեպքերի մենք հանդիպում ենք Լիվինգստոնի նկարագրություններում՝ Աֆրիկայի վերաբերյալ: Այստեղ նույնպես դարբինների գյուղերը խուսափում էին իրենց արհեստի գաղտնիքը տարածելուց:

Վանա լճի ավազանից (Գավաշ) Մոկս անցնելիս ճանապարհը անցնում է Եղերովն լեռան լեռնանցքով: Այս լեռնանցքում է գտնվում Փութկու (Փոթորկի) ս. Գևորգ վանքը: Ինչպես ցույց է տալիս անունը (Փոթորկի), սա ծառայում է իբրև ապաստարան ճանապարհորդների համար՝ փոթորիկի ժամանակ: Ձմռանը, սաստիկ ձյան ու սառնամանիքների պատճառով ճանապարհորդները շաբաթներով մնում էին այստեղ: Շատ վաղուց սովորություն էր դարձել վանքում պահել աքաղաղներ և ձմռանը մինչև աքաղաղը չկանչեր, ոչ ոք ճանապարհ չէր գնա: Այս տեսակետից, նա նմանվում է Շվեյցարական Սեն–Բերնարին:

Մոկսին արևմտյան կողմից սահմանակից է Ապարկերտ գավառակը: Այս անունը գավառակի պատմական անվանումն է: Ապարկերտը իրենից ներկայացնում է մի ընդարձակ դաշտ, ուր ընկած էին թվով տասը հայկական գյուղեր: Գյուղերից նշանավոր է Ժաժվանքը, իր հին վանքով:

Չնայած Ապարկերտը մտնում է Բիթլիսի վիլայեթի մեջ, բայց ավելի շատ կապված էր Վանի հետ:

Խիզան.— Խիզանը ընկած է Վանա լճի հարավ-արևմտյան մասում: Խիզանը համապատասխանում է պատմական Աղձնիքի Գզեխ գավառին: Խիզանը իր մեջ է առնում հետևյալ գավառները՝ Կարկառ, Շենքձոր, Ապարկերտ, Մամրտանք, Նզար և Խորորս:

Խիզանը նշանավոր է իր գեղեցիկ տեսարաններով, անտառապատ լեռներով, առողջարար օդ ու ջրով:

Հայաբնակ գյուղերից էին՝ Փալասեր, Լի, Ուրանիս, Շին, Հրիթ, Կարասու:

Խիզանցի հայերը համարվել են գեղեցիկ ժողովուրդ: Նրանք պարթև հասակով, կտրիճ ռազմիկներ էին: 1877— 1878 թվականներից սկսած, հալածանքների–հետևանքով նրանց թիվը պակասեց: Մեծ ավերվածություններ կատարեց նաև և քրդական ավազակապետ Զալալեդինը, որը 1878 թվականին քարուքանդ արեց Խիզանը և այդտեղ գտնվող հայկական հուշարձանները:

Հայերը մշակում էին ընտիր պտուղներ, մանավանդ գովված էր Խիզանի գինին: Մյուս կուլտուրաներից հայտնի էին գարի, ցորեն, ծխախոտ: Տարածված էր նաև մեղվաբուծությունը:

Շատախ.— Արևմտյան Հայաստանում Շատախ անվան տակ հայտնի են երկու գավառներ՝ Շատախ Վանի և Շատախ Տարոնի:

Վանի Շատախն ընկած է Մոկսից արևելք, բաղկացած է լեռնային ու դաշտային մասերից: Լեռնային մասն ունի խոր ձորեր, որոնց տեղացիները անվանում են «Գելի»: Դրանք անտառապատ են և վայրի բնություն ունեն:

Շատախը շատ հարուստ է հանքերով, հատկապես պղնձով, Շարմանիս գյուղի մոտ նաև քարածուխ կա: Շատախի սահմաններից է սկիզբ առնում Տիգրիսի վտակներից մեկը՝ Շատախ-Սու գետը, պատմական Ջերմ գետը, որի պատճառով էլ այս գավառը կոչվել է Ջերմաձոր:

Հայերը պարապում էին խաշնարածությամբ: Նշանավոր էին Շատախի ֆիլիկ տեսակի այծերը, իրենց նրբագեղ բրդով: Շատախը նշանավոր էր շալի արտադրությամբ և մեղվաբուծությամբ: Շատախցիք պատրաստում էին լավ տեսակի աբաներ (տղամարդկանց հագուստ): Շատախցիները առաջադեմ և գրագետ էին, ունեին տղաների և աղջիկների դպրոցներ: Գավառի հյուսիս–արևմտյան մասում գտնվում է Փեսանդաշտ հարթավայրը, որի բնակիչները զբաղվում էին հողագործությամբ:

Բնակավայրերից նշանավոր էր Շատախը, որը հայերը անվանում էին Թաղ: Վերջինս ունի անառիկ դիրք, ամբողջապես հայաբնակ էր և բավականին առաջադեմ ավան էր: Ինչ վերաբերում է պատմական Շատախ գյուղին, ապա նա ընկած էր

թաղից արևելք, կիսավեր վիճակում:

Թաղը Վանից հետո, Վասպուրականի երկրորդ բարեկարգ կենտրոնն էր: Տները՝ երկհարկանի: Թաղեցիները համարվում էին ուսում սիրող մարդիկ: Սեփական ամսագրեր էին հրատարակում (խմորատիպ): Թաղի քարաշեն կամուրջի արձանագրությունները վկայում են, որ նա կառուցվել է Արծրունիների ժամանակ:

Դատվան.–Դատվանը ընկած է Վանա լճի հարավ-արևմտյան մասում: Գավառի կարևոր բնակավայրն է Դատվանը, որը հարմար նավահանգիստ է լճի արևմտյան ափին: Այս նավահանգիստը ծառայում է Բիթլիսի և Մուշի ապրանքները տեղափոխելու՝ համար: Այժմ Դատվանի և Վանի միջև երթևեկում է երկաթուղային լաստանավ:

Դատվանը Բիթլիսից բաժանվում է Ռահվայի սարահարթով: Այս սարահարթը իր կլիմայով տարբերվում է Դատվանից:

Դատվանի հանդիպակաց լեռան վրա գտնվում են Արծրունյաց Սենիքերիմ թագավորի ամառանոցի հսկայական ավերակները:

Դատվանի և Խլաթի շրջաններում բարձրանում է Նեբրովթ (Նեմրութ Դաղ) սարը, որը ունի 2490 մետր բարձրություն: Սարը քրդերի մոտ հայտնի է Ճիվայե-Նեմրովթ անունով, իսկ արաբական ճանապարհորդների մոտ «Ջեբելի Նեմրութ»: Նրա հարավային զանգվածը կրում է առանձին անուն՝ Գռգուռ: Նեմրութն ու Գռգուռը տեղադրված են Վանա լճի և Մուշի դաշտի միջև: Նեմրութի զանգվածում կան թվով յոթը լճեր, բոլորն էլ անուշահամ:

Գռգուռից հարավ, Դատվանի ուղղությամբ, խոր ձորում ձգվում է ժայռերի մի շարան, որն ուղտերի մի հսկայական քարավան է հիշեցնում, որի համար էլ կոչվում է «Ուղտի քարեր»: Այդ «քարավանի» մասին հայ Ժողովուրդը շատ առասպելներ է հորինել:

Ախլաթ (Խլաթ).— Այս գավառը ընկած է լճի «հյուսիս-արևմտյան մասում՝ Ծղակ հրվանդանից մինչև Ալջավազի սահմանները: Վարչական նպատակներով այս շրջանը բաժանված է հինգ մասերի: Երկիրը բավական հարթ է, հողը արգավանդ (հողմնահարված լավաների վրա գոյացած սևահող), կլիման բարենպաստ, ջրերով առատ: Այգիներում աճում են լավորակ մրգեր՝ տանձ, խնձոր, ծիրան, կեռաս և այլ մրգեր: Հացահատիկներից՝ ցորեն, կորեկ, բրինձ: Նշանավոր է Խլաթի «դիր» տեսակի ցորենը: Հարուստ է նաև շինանյութերով: Խլաթը իր աշխարհագրական դիրքով և բնությամբ լճի շուրջը եղած վայրերից ամենագեղեցիկն է:

Խլաթը պատմական Բզնունյաց հին բերդաքաղաքն է: Այդ բերդի հետքերը գտնվում են ձորում: Նա ժայռի մեջ կերտած

սենյակներ ունի: Միջին դարում առևտրական շատ կարևոր կենտրոն էր: Մեր պատմաբանների մոտ հայտնի է որպես քաղաքն Բզնունյաց: Խլաթը այն կարևոր բերդաքաղաքներից է, որը բազմաթիվ պատերազմների թատերավայր է եղել:

Քաղաքը ժամանակին ավերվել է թուրք–պարսկական պատերազմների հետևանքով, կորցրել է իր նշանակությունը և վերջում վերածվել գյուղի, որն մի մասում քրդեր էին ապրում:

Մյուս գյուղերից նշանավոր էին Թեղուտը և Ադաբախը: Թեղուտը գտնվում էր Բիթլիս տանող մեծ ճանապարհի վրա: Հայտնի է իր ս. Հովհաննես վանքով: Թեղուտը մեծ վնասներ է կրել 1881 թվականին տեղը ունեցած երկրաշարժից:

Այս գավառի մեջ մտնում է Նազիկ լիճը, որը այդ անունը կրում է իր նազելի դիրքի պատճառով: Լիճը անուշահամ է ու ձկնառատ: Գտնվում է ծովի մակարդակից 1922 մետր բ արձր ո ւթյա ն վրա:

Ալջավազ (Արծկե).— Ալջավազը արևմտյան կողմից սահմանակից է Ախլաթին, հյուսիսից՝ Բուլանըխին և Մանազկերտին, իսկ արևելքից՝ Արճեշին: Կլիման բարեխառն է ու առողջարար, բացի լճի մերձափնյա մասից, որտեղ եղեգնուտներ կան:

Պատմաբանները Ալջավազի շրջանը համարում են պատմական Խոռխոռունիքը: Գավառի հյուսիսում բարձրանում է գեղեցիկ Սիփանը՝ հայ ժողովրդի երկրորդ Մասիսը: Սիփանն ունի 4434 մետր բարձրություն: Մեծ Մասիսից ցածր է 722 մետրով: Նրա սրածայր գագաթը ամբողջ տարին ծածկված է ձյունով: Լեռը այդպես է կոչվել Սուբարիների անունից, որոնք ապրել են հայկական բարձրավանդակի հարավ–արևմտյան

մասում:

Վանի ակազանի ամենագեղեցիկ մասերից մեկը Սիփանից դեպի Արծկե (Ալջավազ) բացվող տարածությունն է: Գավառի հացի շտեմարանը Ալջավազն է, որը գովված է իր ցորենի ընտիր տեսակներով: Ցորենը մեծ չափով արտահանվում էր դեպի Վան:

Այգեգործությունից կարևոր է ծիրանի և ընկույզի մշակումը:

Բնակավայրերից նշանավոր է Ալջավազը, որը պատմական մեծ անցյալ ունեցող քաղաք է: Հայտնի է եղել դեռ 5-րդ դարից, ունեցել է երկու բերդ, որոնցից մեկը մնացել է լճի տակ, իսկ մյուսը գտնվում է լեռան գագաթին՝ կերտված քարից:

Սիփանի ստորոտում ամենուրեք գտնվում են վանքեր՝ Սքանչելագործ, Նավկավանք, Ավերվանք:

Արճեշ.– Այս գավառը գտնվում է Վանա լճի ծայր հյուսիսում, պատմական Հայաստանի Քաջբերունի գավառում: Հին Հայաստանում կոչվել է նաև Արճիշահովիտ: Գավառը շրջապատված է Արծկե, Մանազկերտ, Ալաշկերտ, Պայազիտ և Բերկրի գավառներով: Արճեշի հյուսիսային մասում իշխում են Ծաղկանց լեռները (Ալա–Դաղ): Գավառը ջրառատ և բարեբեր երկիր է: Գետերից նշանավոր է Արճեշը:

Արճեշ գավառի դաշտային մասի բնակչությունը (հայերը) զբաղվում էին ցորենի մշակությամբ, այգեգործությամբ և ձկնորսությամբ: Այս գավառի մեջ մտնող պատմական Արճեշ քաղաքը միջնադարում հայտնի է եղել որպես նշանավոր առևտրական կետ Հայկական բարձրավանդակի հարավային մասում: Ըստ Հ. Մանանդյանի, Արճեշը դասվել է Հարավային Հայաստանի այն նշանավոր քաղաքների շարքը, որոնք ընկած են եղել Խոյ–Մալաթիա տրանզիտային մեծ ճանապարհի վրա[1]: Միաժամանակ նա եղել է Վանա լճի շուրջը գտնվող յոթ նշանավոր բերդերից մեկը[2]: Նա ուրարտական շրջանի Արսիսան է: Ժամանակի ընթացքում Արճեշը մնաց ջրի տակ, երբ 19-րդ դարի առաջին քառորդում լճի մակերեսը սկսեց բարձրանալ: Արճեշի փոխարեն զարգացավ ափից հեռու գտնվող Ականց ավանը, որին Արևմտյան Հայաստանում տալիս են նաև Արճեշ անունը: Ականցը գտնվում է Վանից հարյուր կիլոմետր հռու: Ականցի վրայով է անցնում Էրզրում-Վան տանող ճանապարհը:

Արճեշի հայերը իր ժամանակին թուրքերի կողմից ենթարկվել են մեծ հալածանքների, որը սկսվել էր դեռ միջին դարերից, հատկապես բերդին տիրելու համար: Հայերի մի մասը շատ վաղ անցյալում գաղթել է Ռումինիա և Վալախիայում հիմնադրել նույնանուն ավանը:

Ըստ Թ. Թորամանյանի արճեշցիները իրենց հետ Ռումինիա էին տարել այն ժողովրդական ավանդությանը, որ հայ ժողովուրդը կապում է մի շարք հոյակապ պարիսպների և

տաճարների կառուցման հետ, այդ թվում և Վասպուրականում՝ Աղթամարի: Ըստ այդ ավանդության պարսպի կառուցման ժամանակ նրա հիմքի մեջ պետք է դրվեր կենդանի աղջիկ, այլապես պատը կքանդվեր: Այդ ավանդությունը վերածվել է ոտանավորի.

«Շարեցին, մորքուր ջան, շարեցին
Մինչև, ծնկներս քարեցին
Ազատիր, մորքուր, ազատիր,
Մատաղ կյանքս խնայիր»:

Այդ մասին Թորամանյանը այսպես է ասում. «Արդյոք կապ չունի այս ավանդությունը Հայաստանը Արճեշին հետ և Արճեշով ալ անոր շատ մոտիկ Աղթամար կղզվույն մեջ շինված ծովային պարիսպներուն հետ, որ, ըստ Թովմա Արծրունվո, գերմարդկային հրաշքներ էին ճարտարապետ Մանվելի ձեռքով իրագործված: Արդյոք Հայաստանի, մասնավորապես Վասպուրականի մեջ համբավ ու հռչակ ունեցող Մանվելը չէ՞ Ռումինիայի Արճեշի ավանդության պատմած Մանոլը: Ժամանակագրական դեպքերը և ավանդության պատմվածքը նմանությունները այնչափ համոզիչ են, որ ես կուզեմ հավատալ, թե Վասպուրականցի հրաշագործ Մանվելն է քանի մը դար հետո Ռումինիայի ժողովրդի բերնին մեջ Մանոլը փոխված: Այս մասին քննությունը հառաջ տանիլ և ավելի լուսաբանել կթողում մասնագետներուն»[1]:

Արճեշի գավառի հայաբնակ բնակավայրերից նշանավոր էին Ականց (Արճեշ), Բլուրմակ, Խարկին, Աղիովիտ, Արաֆ, Գրատոմ, Գանձակ, Օրորան, Կտրած-քար, Բերդաթաղ, Սոսկուն և այլ բնակավայրեր:

Ամենից նշանավոր Ականցն էր, որ շրջապատված էր այգիներով, ուներ գեղեցիկ դիրք: Գտնվում էր Կարին տանող քարավանային մեծ ճանապարհի վրա: Հայերն ունեին երկսեռ դպրոց:

Արճեշի գավառի մեջ է մտնում Զիլանա նշանավոր ձորը: Այս ձորով հոսում է Զիլան գետը: Ձորը ունի վայրի բնություն և հարուստ է ծծմբաջրերով:

Բերկրի — Համընկնում է պատմական Առբերանի գավառի հետ և ընկած է Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան մասում: Արծրունյաց ժամանակ Գագիկ թագավորը այս գավառը նվիրել էր Աղթամարի վանքին:

Շրջանի տնտեսությունում կարևոր դեր է խաղում Առեստ կամ Բերկրի գետը, որը հարուստ է ձկներով:

---

[1] Манандян А. О. О торговле и городах Армении, стр. 154.

[2] Մնացած վեց բերդերն էին Դատվան, Ոստան, Վան, Ալջավազ, Ախլաթ: Իսկ մեկի անունը հայտնի չէ:

Բերկրի ավանի մոտ, գետի վրա կա հինավուրց մի կամուրջ: Հողերը արգավանդ են և երկիրն իր ժամանակին հայաշատ վայրերից էր: Գավառը հարուստ է քարածուխով:

Գլխավոր բնակավայրն է Բերկրին, որը գտնվում է Վանից յոթանասունյոթ կիլոմետր հեռու: Հնում Վասպուրականի նշանավոր քաղաքներից մեկն էր: 1914 թվականին, պատերազմի նախօրեին մեծ ավան էր. հայերի թիվը հասնում էր երկուսուկես հազարի:

Բերկրիից ոչ հեռու, գետի մյուս ափին բարձրանում էր ս. Ստեփաննոս վանքը: Բլրի վրա գտնվում էին Աստվածամոր տաճարի ավերակները: Այս գավառի մեջ էին մտնում Աբաղայի նշանավոր դաշտը, Տեր-Հուսկան-Որդու անունով վանքը և Գործովթ գյուղը, որը բազմամարդ, հարուստ և նշանավոր հայկական գյուղ էր: Գյուղը այնքան հարուստ էր, որ նրա մասին Վանի և Բայազետի շրջաններում խոսում էին առանձին ընդգծումով: Երբ հայը կամ քուրդը ցանկանում էր հարստության չափի օրինակ բերել, ասում էր՝ կարծես Գործովթի նախիրն է:

Գործովթում կային թվով վեց հայկական վանքեր, որոնք ավերվել էին Ջալալեդինի արշավանքների ժամանակ: Գործովթի դիմաց կային հինավուրց բերդի ավերակներ: Գործովթի բնակչությունը զբաղվում էր անասնապահությամբ: Գյուղի մոտ կան նավթի և ծծումբի հանքեր:

Ընդհանրապես Վասպուրական աշխարհը, որը փռված է Վանա լճի շուրջը, իր ժամանակին եղել է ծաղկած ու բարգավաճած:

Վանա ծովին շրջապատող գավառներում կան հայկական բազմաթիվ հիշատակների մնացորդներ, որոնք ճշմարտատատում, լուռ վկաներ են հայ ժողովրդի մտքի ու աշխատանքի:

---

[1] Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, էջ 77:

ALEXANDER AND ARMENIA

N. G. L. HAMMOND

WHEN DID ARMENIA BECOME A SATRAPY?

OPINIONS ARE SHARPLY DIVIDED on the question of whether Alexander possessed Armenia as a satrapy. Berve claimed that Alexander "never touched on Armenia,"[1] and his view was followed by Tarn (1948: 398, "the fiction of an Armenian satrapy"), and Bradford Welles ("Armenia had not been and was not to be conquered at this time," writing of 331 B.C.),[2] and Anson (1990: 45, "it is likely that he (Mithrenes) died in his attempt to acquire the satrapy"). On the other hand, S. Sherwin-White and A. Kuhrt, interpreting Strabo 11.15.1, made the deduction that "Alexander ruled it (Armenia) after the Achaemenids"; but their deduction was rather tentative, for they referred to the Macedonian "conquest" in inverted commas as if it were not an actual conquest (Sherwin-White and Kuhrt 1993: 191). There is therefore a case for reviewing the ancient testimonia.

That Alexander in 331 at Babylon "sent to Armenia as satrap" the Persian Mithrenes, whom he had held in honour at his court (Arr. *Anab.* 1.17.4), was stated by Arrian (3.16.5, κατέπεμψε).[3] Since Arrian's sources were Ptolemy and Aristobulus,[4] the statement is not to be doubted. Diodorus had Alexander "give Armenia to the surrenderer of the citadel of Sardis, Mithrenes" (17.64.6, ἔδωκεν),[5] and Curtius likewise had "Armenia given to Mithrenes" (5.1.44, *Armenia Mithreni, Sardium proditori, data est*). The simple meaning of these passages is that Mithrenes was "sent" to take over an area already in submission (for there was no mention of troops), and that the "giving" was of an area already in Alexander's possession.[6] This meaning is supported by a remark in a speech of 330, which Curtius attributed to Alexander at Hecatompylus, that "we have in our power Armenia, Persis, Media, Parthiene" (6.3.3); for although Curtius

I express my gratitude to the anonymous readers of the journal for the comments which were made on a first draft. References to Arrian are to the *Anabasis* unless otherwise specified.

[1] Berve 1926: 1.262 "Armenien kann nur nominell, nicht faktisch als Satrapie gelten," and 2.295 "Alexander Armenien gar nicht beruhrte."

[2] C. Bradford Welles in the Loeb edition of Diodorus 17 (Cambridge, Mass. and London 1963) 302, n. 1.

[3] Sherwin-White and Kuhrt's wording (1993: 191), "Alexander appointed ... Mithrines as satrap," mistranslates the Greek. Arrian's word for "appointing" was καθίστημι as in 1.17.1 and 3.16.4 or ἀποδείκνυμι as in 1.29.3 and 2.12.2.

[4] Arr. *Anab.* Preface, with comment in Hammond 1993: 189–195, 221–223, 258–260, and 288–292.

[5] Arguments for this are in Hammond 1983: 54–55 and 129.

[6] "Spear-won land" was the possession of the king, who "gave" it to whomever he wished: examples of δίδωμι so used are cited in Hammond 1988b: 388–389.

composed much of the speech out of his own head, he was usually accurate in a speech's facts.[7]

Strabo gave a summary account of the history of Armenia from the Persian period down to his own time (11.14.15 *init.*). He derived it from Theophanes of Mitylene, whom he cited by name for the size of Armenia at 11.14.11 and for adjacent areas at 11.2.2 *fin.*, 11.5.1, and 11.14.4 *fin.* Most of Strabo's account concerns Armenia in and after the time of Rome's defeat of Antiochus III. This imbalance agrees with the attribution of the account to Theophanes, who wrote of the achievements of Pompey, with whom he served (11.5.1), and made a comparison with those of Alexander (McDonald 1970: 1058). His account is likely to be accurate. The interesting sentence runs thus: "Persians and Macedonians were in occupation of Armenia, and afterwards those who held Syria and Media" (11.14.15, κατεῖχον). Since Persian occupation ended in 331 and Seleucus took control ca 312, the occupation by the Macedonians ran for some twenty years, of which half were in Alexander's lifetime. While the passage does not exclude the possibility of a gap between Persian occupation and Macedonian occupation,[8] it does not permit a gap of half the time. In other words Alexander's Macedonians were there in his time.

When we review the evidence in this paragraph, we must conclude that Alexander claimed Armenia in the first place, then sent Mithrenes to take it over as satrap in 331, and included it in 330 in his list of conquests.

The testimonia for the period immediately after Alexander's death are in need of some interpretation. The consecutive account is in Diodorus 18.2–7. The narrative of events was probably derived from the lost account of Hieronymus, a contemporary and reliable writer;[9] but that account was drastically abbreviated by Diodorus. Thus when Diodorus reported the allocation of satrapies to "the most important of the Friends and Bodyguards," he named only some of the satrapies in Asia and he remarked that the other satrapies there were left under the rule of "the same officers" (18.3.2). However, he thought fit to make good the omissions by adding under the year 323 a full list of satrapies in Asia with "their sizes and characteristics" (18.6.4). With this repeated phrase, "the most important" men, Diodorus indicated that he had completed the theme of the satrapies and was about to turn to another theme. It is certain that Diodorus drew his first list from one source and his full list from another source; for in his full list the

[7] This passage was not mentioned by Tarn 1948: 398 or Sherwin-White and Kuhrt 1993: 191.

[8] Sherwin-White and Kuhrt 1993: 191 did not envisage any gap in interpreting this text.

[9] I argued in Hammond 1988a: 96 that this was so. Moreover, the list of satrapies from Egypt to Hellespontine Phrygia is the same in Diodorus and in Arr. *Succ.* 1a and 1b, so that they were probably drawn from a common source; and it is generally agreed that Arrian in *Succ.* was following Hieronymus (so Stadter 1980: 148 and Simpson 1959: 376). It is important to note that the list is only of those which were "distributed" (Arr. *Succ.* 1a5–8, ἡ μὲν νέμησις and 1b2, διενεμήθη), and that it left "many" others under the men appointed by Alexander (1a8, ἀδιανέμητα). Thus Tarn was mistaken when he said that "no satrap of Armenia was appointed at Babylon" (in 323) and that therefore "the fiction of a satrap of Armenia was abandoned" (Tarn 1948: 2.398 with n. 3).

satrapies are arranged in an entirely different manner. The source behind the first list was probably Hieronymus, since the list is related to the narrative. The full list then was not from Hieronymus[10] but perhaps from some official document, presumably accurate. The full list included Armenia, Lycaonia, Pisidia, and Coele Syria; these four were not named in the first list, no doubt because they were left under the rule of "the same officers" and were not distributed to "the most important of the Friends and Bodyguards."[11] Our conclusion is that Armenia was a satrapy in 323, that it was left then either under Mithrenes or under his successor, if Mithrenes had been superseded,[12] and that it was one of Alexander's satrapies in 323.

Two other candidates have been proposed as satraps of Armenia in and after 323. One was presented in an addition to the text of Arr. *Succ.* 1b6, as proposed by Ausfeld (1901: 537) and adopted by Roos: καὶ Νεοπτολέμου <'Αρμενία, Τληπολέμου> Καρμανία. Support for Neoptolemus being satrap of Armenia was sought in Plutarch, *Eumenes* 4.1, where Armenia was said to have been "thrown into confusion by Neoptolemus" (τεταραγμένην). However, in Diodorus 18.53.3 Craterus and Neoptolemus were not named as satraps but said to be "renowned as commanders of forces of Macedonians who had never been defeated." Thus there is little doubt that "the confusion in Armenia" was caused by Neoptolemus with some of these unruly troops.[13] The other candidate was Orontes, who bore the name of a famous Persian family. It was proposed by Berve (1926: 1.261) that during and after Alexander's lifetime Armenia was independent of the Macedonians and was ruled by a Persian, Orontes, who may have been the Orontes in command of Armenians at Gaugamela in 331 (Arr. 3.8.5).[14] Berve's proposal is incompatible with the testimonia we have cited in paragraphs two and three above, and on those grounds alone should be rejected. But Berve sought support for his proposal from a passage in Diodorus 19.23.3, where Orontes was said to hold the satrapy of Armenia and be a friend of Peucestes, the satrap of Persis, in 317. The fact that this information was in a letter forged by Eumenes did not impair the truth of the statement; for Eumenes intended his letter to be convincing. But the friendship with Peucestes is understandable only if both

[10] *Pace* Tarn 1948: 2.309. He discussed the full list which he called "the Gazetteer" in 2.7 and 2.309–18. He asserted that "it represents an official document."

[11] The inclusion of Armenia in the list seems to have been overlooked. For instance Bosworth 1980: 315–316 did not mention it, nor did Sherwin-White and Kuhrt 1993: 191. Bosworth even wrote, "all that seems certain is that Armenia was out of royal control by 323."

[12] Sherwin-White and Kuhrt 1993: 191 asserted that Mithrenes had been "replaced, or succeeded, by a Macedonian (Diod. 17.64.6)." But they made a mistake, since Diodorus at that place simply said that he "gave Armenia to Mithrines."

[13] I disagree with Bosworth 1980: 1.316, "his (Neoptolemus') commission can only have been the recovery of Armenia"; for that is not the implication of τεταραγμένην.

[14] Bosworth 1980: 1.315 inclined towards the view of Berve, "He (Orontes) may have retired home after the battle, repelled by Mithrenes' efforts to take control and maintain power throughout Alexander's reign."

men were satraps, and not if Orontes was an anti-Macedonian ruler. All that we can deduce is that an Orontes was satrap of Armenia in 317. It is possible that he had been appointed in the meeting at Triparadeisus in 321; for the list of appointments then to satrapies at Diod. 18.39.3–6 is incomplete (Arachosia, Hyrcania, Armenia, Lycaonia, Pisidia, Gedrosia, Pamphylia, and Coele Syria were not mentioned).[15]

In brief, then, Armenia was already in submission when Mithrenes was sent there from Babylon late in 331. Armenia was under Macedonian control in 330 (Curt. 6.3.3). It figured in the list of satrapies in Diodorus 18.5.4 under the year 323. Mithrenes was left as satrap in 323 when Perdiccas let some satrapies remain under the existing satraps (Diod. 18.3.2). In 317 he was no longer satrap but had been replaced by Orontes (Diod. 19.23.3). We may add that the satrapy "Armenia" was described as "small" as compared with its size under Antiochus III (Strabo 11.14.5 *init.*). Mithrenes' rule may not have extended as far as Lake Van.

WHEN DID THE ACQUISITION OF ARMENIA FIT INTO ALEXANDER'S MOVEMENTS?

The general view is perhaps that of Sherwin-White and Kuhrt (1993: 191): "Alexander did not in person conduct any campaigns in Armenia, which lay remote from his main objectives." The words "in person" may be important here. For Armenia might have submitted after the defeat of Darius at Gaugamela, or it might have been forced to submit by a force under the command of a general of Alexander; and if so, it might have become a satrapy without Alexander "in person" conducting any campaign there. However, the idea that Armenia lay "remote" from Alexander's main objectives is not acceptable; for Arr. 3.7.3 reported that on crossing the Euphrates in 331 Alexander went from there "upwards" (ἄνω),[16] keeping on his left the river Euphrates and the mountains of Armenia, through the territory called Mesopotamia." Arrian gave the reasons for Alexander's choice of this route rather than that down the Euphrates valley: "everything was better provided (εὐπορώτερα) for the army, and there was fresh fodder for the horses, and it was possible to take the necessaries from the country, and the heat was not so burning." Such better conditions could have been found only on the northernmost fringe of Mesopotamia, where the land rises up to the ridge of the Armenian mountain which was named Mt Masion in antiquity and now consists

[15] It is unreasonable to infer from the lack of any mention of Armenia that there was therefore no satrapy of Armenia, as was done, for instance, by Tarn 1948: 2.398 and Bosworth 1980: 1.315.

[16] Arrian was here contrasting Alexander's route up the Euphrates valley with the expected route down the valley, and he added for emphasis, "keeping the Euphrates on his left." For a similar emphasis we may compare Polyaenus 4.3.16, where Alexander took his men to the right upstream at the Granicus river: ἐπὶ δόρυ τοὺς Μακεδόνας ἀναγαγών. For "the Armenian mountains," beginning with Mt Masion (Strabo 11.12.4), we may compare the route taken by Darius after the battle of Gaugamela, "past the mountains of the Armenians towards Media" (Arr. 3.16.1).

of Mts Urta and Mardin." The ridge runs from west to east, and it formed the natural frontier between Mesopotamia and Armenia. Thus it is clear that for Alexander in 331 Armenia was not "remote" but immediately adjacent.

The remarkable feature of Alexander's movement is that he crossed the Euphrates in the month Hecatombaeon, ca 10 July to 8 August (Arr. 3.6.7), and the Tigris just before the eclipse of the moon on the night of September 20–21 (Arr. 3.7.6). Thus he took some two months to cover a distance of some 500 kilometres. It was not possible for him en route to supply from local resources a force which consisted of at least 47,000 armed men, their subsidiary services, and anything up to 20,000 horses and mules.[18] Moreover, he had to build up a large reserve of supplies, in order to feed the army if it should advance into enemy-controlled territory and fight a set battle. In order to meet these needs he must have widened his basis of supply by drawing extensively on southern Armenia. This was especially so in the matter of "fresh fodder for the horses" (especially the mounts and remounts for his 7,000 cavalry), which was not available in sun-scorched Mesopotamia, whereas Armenia was famous for its excellent pastures and very numerous horses.[19]

That Alexander did send some troops into Armenia was reported by Strabo in his description of Armenia: "In Syspiritis there are gold mines by Kaballa, to which Alexander sent Menon with soldiers, and he was carried off by the local people" (11.14.9). The circumstances were presumably that Alexander claimed possession of mineral resources within the satrapy, there as elsewhere, and that in anticipation of possible resistance he sent Menon with troops. In fact Menon was kidnapped. The implication is not that he was killed but that he was recovered. And so indeed he was; for in 329 he was appointed satrap of Arachosia (Arr. 20).[20] Syspiritis, the region to which Menon was sent before 329, was in the southeastern part of Armenia, since it was next to Adiabene, which itself extended eastward beyond Armenia's southern border (11.4.8 and 11.14.12). Alexander then was on his way through northernmost Mesopotamia in 331, when he sent Menon to Syspiritis. Thereafter he was never near Armenia. Strabo may have

[17] Bosworth 1980: 1.286 described Northern Mesopotamia as "a barren undulating plain with limited water-supply, confined to a few water courses and occasional wells," of which the former were probably dry in late summer; and he added, "Nor is the heat much less oppressive than along the Euphrates."

[18] For the numbers see Arr. 3.12.5, "up to 7,000 cavalry and about 40,000 infantry" and *Itin. Alex.* 23, "7,000 cavalry"; in addition he hoped for the arrival of reinforcements numbering 930 cavalry and 5,000 infantry.

[19] See Strabo 11.14.4 and 11.14.9. The importance of fresh fodder for cavalry mounts is clear from Arr. 4.5.5.

[20] He was mentioned without a patronymic by Arrian and Curtius, and he was probably different from "Menon, son of Cerdimmas" (Arr. 2.13.7) who was appointed satrap of Coele-Syria in 332. The subsequent career of the latter is in doubt; see Bosworth 1980: 1.225, proposing to emend "Memnona" to "Menona" in Curt. 4.8.11.

derived this information from Aristobulus, on whom he drew frequently, e.g., for Hyrcania at 509.

"Men who have campaigned with Alexander" provided some information about Armenia which was reported by Strabo. They were led by Cyrsilus of Pharsalus and Medius of Larisa (11.14.12). Being Thessalians, they were no doubt officers in the Thessalian cavalry which fought at Gaugamela on the left wing under the general command of Parmenion (Arr. 3.11.10), and it is virtually certain that they entered Armenia with Thessalian cavalry in the months before the battle. They believed that Armenia was named after Armenus, a follower of Jason, and that his followers colonised parts of southern Armenia, including Syspiritis (Strabo 11.14.12). The same belief had been reported by Strabo at 11.4.8 without naming the source of his information. "The men who have campaigned with Alexander" derived from this Thessalian influence some features of Armenian dress, the Armenian love of horses, and the name of the river Araxes because it resembled the Peneus.[21] As regards Jason, a festival called "Jasonia" was said to resemble the ceremony which was organised at Abdera (in Thrace) by Parmenion (11.14.12, cf. 11.4.8). This mention of Parmenion is likely to have been considered apposite before or soon after his death in 330. The Thessalian officers were in Armenia probably before 327, because Alexander sent members of the Thessalian cavalry home on three occasions up to then (Arr. 3.19.5; 3.29.5; and 5.27.5). Medius was exceptional in staying with Alexander as a most trusted Companion (7.24.4; *Ind.* 18.2 as a trierarch).

From these testimonia we conclude that a part at least of Alexander's army and in particular his Thessalian cavalry operated in southern Armenia in 331, that Alexander claimed it as a satrapy in 331, that he "sent" Mithrenes to be satrap in 331, and that he "sent Menon with troops" to take control of gold mines in southeastern Armenia in or before 329.

A RECONSTRUCTION OF ALEXANDER'S MOVEMENTS

When Alexander crossed the Euphrates at Thapsacus, he knew that he would need to find supplies locally during his advance, because the two bridges would be a tight bottleneck for transport from Syria. It was also apparent that his line of communications would become exposed to attacks by the famous cavalry of Armenia, if he should advance eastwards. As we have seen, he moved not southwards but northwards, keeping on his left the Euphrates, then the mountains of Armenia, i.e., Mt Masion, and from there he proceeded through northernmost Mesopotamia. This was not, of course, the shortest route from Thapsacus to the

[21] Herodotus 1.202 had given a puzzling account of the Araxes, which, he wrote, had forty mouths, and the scientists who accompanied Alexander will have been eager to learn more about that river. It is unlikely that the Thessalians got as far north as the river Araxes; but they could have been told of a defile on the lower Araxes which reminded them of the Tempe defile of the Peneus.

place where Alexander eventually crossed the Tigris, reckoned at 2,400 stades by Strabo (2.1.38), i.e., some 445 kilometres.[22]

E. W. Marsden (1964: 18–20) wrote of Alexander's army marching from Thapsacus to the Tigris at a rate of between 7.9 and 9 miles a day. R. Lane Fox (1973: 228) wrote similarly that "Alexander lingered on a journey which could have been finished in a fortnight." Bosworth (1980: 285–286), boldly stating that Alexander took Strabo's short route of 2,400 stades, expressed the view that Arrian "may be a month too early" in naming Hecatombaeon as the month of the crossing of the Euphrates; he therefore reduced the time of Alexander's passage to the Tigris to "thirty days at most." The weakness of these calculations is that they are made on the assumption that Alexander's army advanced en masse on one route. But the practice of Alexander was to advance not in that way but with detachments operating on the flanks or ahead of his slowest infantry and his baggage-train.[23] In this case the detachments operated for perhaps a month in northern Mesopotamia and in southern Armenia, and they covered the ground as far as Syspiritis in southeastern Armenia. Meanwhile what we may call the heavy column marched slowly and camped at leisure as it moved eastwards along the fringe of Mesopotamia.[24] Alexander's aims during that month or so were to acquire an extensive base of supplies, provide pasture for his horses and obtain more horses in Armenia, and have a surplus of supplies for an advance southwards, if this should be necessary. Meanwhile the large reinforcements from Europe which he expected might arrive, and Darius might be tempted to bring his army north into the foothills of Mt Masion. When Alexander learned from some Persian scouts that Darius' army "was stationed on the Tigris" (Arr. 374), he moved rapidly to that river,[25] forded it with difficulty, and carried sufficient supplies to feed his army on the march and for four days of rest before going into

[22] It has sometimes been assumed that Strabo was referring to Alexander's line of march, e.g., by Bosworth 1988: 79, "his route from Thapsacus to the Tigris was estimated at 2,400 stades (Strabo 90)." That is not what Strabo wrote; his context was his discussion of distances given by Eratosthenes and the criticism of them by Hipparchus (*floruit* ca 150 B.C.). The scientists with Alexander were measuring distances not so much for a line of march as for the geography of Asia.

[23] See, for instance, Arr. 33.23.2.

[24] This column will have halted at good water-points, such as the oases noted by Bosworth 1980: 1.286.

[25] It was only after hearing this report that Alexander advanced at speed (σπουδῇ). Curtius 4.9.13–14 gave a different account. He had Alexander pause for some days after crossing the Euphrates "not to rest but to build up the army's resolve," whereas Arrian 3.7.6 had Alexander pause after crossing not the Euphrates but the Tigris. Then after those few days Curtius had Alexander "begin to pursue the enemy vigorously (*strenue hostem insequi*) because he was afraid that Darius was withdrawing into the interior of his kingdom." His version is entirely incompatible with that of Arrian. The next sentence in Curtius brought Alexander "on the fourth day past Arbela to the Tigris" (a text sometimes emended), and the army's crossing of the Tigris followed in a sensational passage, 4.9.14–21. It is obvious that Arrian and Curtius followed different sources. Because Arrian was following Ptolemy and Aristobulus, as stated in Arrian's Preface and argued in Hammond 1993: 228–235, his account is to be preferred. For that of Curtius bears the marks of Cleitarchus, especially in the sensational details

the attack. His army and in particular his cavalry were in fine form for the decisive battle of Gaugamela.

CLARE COLLEGE
CAMBRIDGE CB2 1TL
U.K.

BIBLIOGRAPHY

Anson, E. M. 1990. "Neoptolemus and Armenia," *AHB* 4: 125–128.
Ausfeld, A. 1901. "Das angstliche Testament Alexanders des Grosses," *RhM* 56: 517–542.
Berve, H. 1926. *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*. 2 vols. Munich.
Bosworth, A. B. 1980. *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander* 1. Oxford.
—— 1988. *Conquest and Empire*. Cambridge.
Hammond, N. G. L. 1983. *Three Historians of Alexander the Great*. Cambridge.
—— 1988a. *A History of Macedonia* 3. Oxford.
—— 1988b. "The King and the Land in the Macedonian Kingdom," *CQ* NS 38: 382–394 = *id.*, *Collected Studies* 3 (Amsterdam 1994) 217–229.
—— 1993. *Sources for Alexander the Great*. Cambridge.
Lane Fox, R. 1973. *Alexander the Great*. London.
Marsden, E. W. 1964. *The Campaign of Gaugamela*. Liverpool.
McDonald, A. H. 1970. "Theophanes," *The Oxford Classical Dictionary* (ed. N. G. L. Hammond and H. H. Scullard). Oxford. 1058.
Sherwin-White, S. and A. Kuhrt 1993. *From Samarkhand to Sardis*. Berkeley and London.
Simpson, R. H. 1959. "Abbreviation of Hieronymus in Diodorus," *AJP* 80 (1959) 370–379.
Stadter, P. A. 1980. *Arrian of Nicomedia*. Chapel Hill.
Tarn, W. W. 1948 and 1979. *Alexander the Great* 2. Cambridge.

of the crossing of the Tigris, which has much in common with Diodorus 17.55.3–6, who was at that place following Cleitarchus (as argued in Hammond 1983: 45.)

تاریخ کشتار ارمنیان به دست ترکان
بخش ۱

دکتر ادیک باغداساریان

ترکان سلجوقی در چند نوبت از آسیای مرکزی به ارمنستان لشکرکشی کردند و هر بار باعث ویرانی و کشتار ساکنان بومی ارمنی شدند. نخستین یورش آنها در سال ۱۰۴۷ روی داد، یک سال بعد در ۱۰۴۸ دومین لشکرکشی آنها به ارمنستان روی داد که در طی آن شهر آرزن(Ardsn) ویران شد و سپاه بیزانس که داعیه دفاع از منطقه را داشت از آنان شکست خورد.

سپس سلجوقیان در سالهای ۵۴-۱۰۵۳ مجدداً دست به تاخت و تاز در ارمنستان زدند. این بار سپاه خاندان ارمنی تورنیکیان ساسون بر ترکان تاخت و آنان را که به ایران باز می گشتند شکست داد.

پس از جنگ منازگرد در سال ۱۰۷۱ میان ترکان سلجوقی و بیزانس که به پیروزی گروه اول انجامید، ارمنستان وارد مرحله اسفناک تری از نظر امنیت جانی و مالی ساکنان خود شد. ترکان سلجوقی حکومت سلطنتی خود را در سال ۱۰۷۴ در آسیای صغیر مستقر کردند.

سقوط حکومتهای ارمنی (پادشاهی باگراتونی آنی در ۱۰۴۵، پادشاهی قارص در ۱۰۶۵، پادشاهی ارمنی کیلیکیه در ۱۴۲۴ و غیره) و جنگ های صلیبی (اول در ۹۹-۱۰۹۶ دوم ۱۱۴۴-۱۱۵، سوم در ۱۱۹۲-۱۱۸۷، چهارم در ۱۲۰۴-۱۲۰۲، پنجم ۱۲۲۱-۱۲۱۷، ششم ۱۲۲۹-۱۲۲۸، هفتم در ۵۴-۱۲۴۸، هشتم در ۱۲۷۰، نهم در ۲-۱۲۷۱)، لشکر کشی ویرانگرانه سلطان جلال الدین خوارزمشاه به ارمنستان (۱۲۲۵م.)، رخنه سپاه مغولان به ارمنستان (۱۲۲۲-۱۲۲۰)، چیرگی مغولان بر ارمنستان (۱۲۸۵)، نبرد ماری و رخنه ممالیک به قلمرو پادشاهی ارمنی کیلیکیه (۱۲۶۶م.)، رخنه ایل قره قویونلو به ارمنستان (۱۲۹۱-۱۲۸۴)، تسلط سلسله چوبانیان بر ارمنستان و ایران (۱۳۳۸م.)، لشکرکشی های تیمور لنگ تاتار (اول ۱۳۸۷-۱۳۸۵، دوم ۱۳۹۴، سوم ۱۳۹۹)، چیرگی ایل آق قویونلو بر ارمنستان، ایران (۱۴۶۸-۱۴۱۰)، سقوط حکومت ارمنی ماکو(۱۴۲۷) سقوط قسطنطنیه بدست ترکان عثمانی (۱۴۵۳)، برقراری حکومت ترکمن های آق قویونلو در ارمنستان (۱۵۰۲-۱۴۶۸)، سقوط حکومت ارمنی هامشن (۱۴۸۹م.)، آغاز جنگ های

ایران و عثمانی (۱۵۱۲م.) و ادامه این جنگ ویرانگرانه در سالهای ۵۵-۱۵۱۴ و ۱۵۹۰-۱۵۷۸، تسلط ترکان عثمانی بر ارمنستان غربی و شرقی، گرجستان، کردستان، لرستان بر اساس پیمان صلح قسطنطنیه در ۱۵۹۰، جنگ های شاه عباس صفوی با ترکان عثمانی در ۱۲-۱۶۰۳، (مهاجرت اجباری بیش از نیم میلیون ارمنی از موطن خود به داخل ایران) جنگهای ایران و عثمانی در ۱۸-۱۶۱۶، ۱۶۲۳-۳۹ تقسیم ارمنستان میان ایران و عثمانی در ۱۵۵۵ (پیمان آماسیا) و مجدداً در ۱۶۳۹ (پیمان قصر شیرین) جنگ های ۲۷-۱۷۲۳ میان عثمانی و صفوی، جنگهای نادرشاه با ترکان عثمانی در ۳۵-۱۷۳۴ سپس ۴۶-۱۷۴۳، لشکر کشی آغا محمد خان به قفقاز و کشتار ده ها هزار نفر (۱۷۹۵)، جنگ ایران و عثمانی (۱۸۲۳-۱۸۲۱م.):

همه و همه این رویدادها یک قربانی مشترک بجای گذاشت و آن قتل و غارت ارمنیان در سرزمین اجدادی خود، فشار بر آنها برای نجات جان خود و گریز از خانه هایشان، ربایش دختران و زنان توسط ترکان و کردان، هتک حرمت به جان و مال و ناموس یک ملت، کاهش جمعیت، استحاله نژادی و دینی و آیینی، باعث رنج و اندوه و افت روانشناختی مزمن تاریخی (که انعکاس خود را در ادبیات، بصورت آوازهای بی خانمانی، آوارگی، غربی، هجران، آرزو و غیره یافت) بود.

در سال ۱۸۲۶ به دستور سلطان محمود دوم سپاه ینی چری منحل شد سپاهی که از کودکان و جوانان دزدیده شده از ملل تابع و به زور ترک و مسلمان شده بودند، تشکیل کردیده بود.

به دستور سلطان محمود دوم از دسامبر ۱۸۲۷ تا فوریه ۱۸۲۸ بیش از ۱۲ هزار نفر ارمنیان کاتولیک از استامبول تبعید شدند، از میان آنها ۴۰۰۰ در اثر سرما در راه جان خود را از دست دادند اما بقیه در نواحی مختلف آسیای صغیر پراکنده شدند.

جنگ های ایران و روس (۱۸۱۳ و ۱۸۲۸) و روسیه و عثمانی (۱۸۲۸)، ویرانی های جدیدی به ملت ارمنی تحمیل نمود.

در سال ۱۸۴۱ بخش ارمنی شهر ازمیر دچار حریق عمدی می شود و خانه های چوبی دو محله ارمنی نشین شهر قربانی این آتش سوزی می گردند.

در ۲۰ ژوئن سال ۱۸۴۵ به فرمان سلطان عبدالمجید، سری پاشا با لشکری بزرگ به ارمنستان غربی یورش می برد و باعث کشتار اهالی می گردد. این لشکرکشی به منظور براندختن برخی حکومت های خودمختار محلی (کرد و ارمنی) صورت گرفت.

در سال ۱۸۴۸ حکومت خود مختار خوشاب برچیده شد (در نیمه های سده ۱۹ تعداد ۱۰۰۰ خانوار ارمنی و ۵۰۰ خانوار کرد در آنجا می زیستند).

لشکرکشی سپاه عثمانی به منطقه ارمنی نشین زیتون (اولی در ۱۸۳۲) و در ۱۸۶۰ به فرماندهی خورشید پاشا و تهدید جانی و مالی اهالی رخ داد لذا جنگ ۱۸۶۲ میان آنان اجتناب ناپذیر گردید. در سال ۱۸۶۰ ۱۲،۰۰۰ از ارمنیان و مسیحیان در لبنان بدست حکومت عثمانی و کشته شدند.

در ۱۸۶۳ جنگ کردها بر علیه ارمنیان در موش ارمنستان غربی باعث ویرانی های جدید شد. سپس جنگهای روسیه و عثمانی در ۷۸-۱۸۷۷ روی داد و ارمنستان غربی صحنه این برخوردهای خونین گردید.

در سال ۱۸۷۹ فعالیت های فرهنگی ارمنیان در استامبول از سوی حکومت ممنوع شد و در بهار همان سال زد و خورد میان اهالی کارین (ارزروم و آرابگیر) و حکومت عثمانی رخ داد.

در سال ۱۸۷۶ تعداد ۱۴،۰۰۰ نفر از ارمنیان و بلغاری ها در بلغارستان و در ۱۸۷۷، ۱۴۰۰ نفر از ارمنیان در بایزید کشته شدند.

۱۲۵۰ نفر ارمنی در سال ۱۸۷۹ به قتل رسید و در ۱۸۸۱ تعداد ۲۰۰۰ نفر نیز در اسکندریه جان خود را از دست داد. ۳،۵۰۰ نفر نیز در ۱۸۹۲ به قتل رسیدند.

سیاست ضد ارمنی حکومت ترکیه عثمانی در دهه ۱۸۹۰

وضع اجتماعی و سیاسی ارمنیان در ارمنستان غربی اشغالی توسط حکومت ترکیه در ربع پایانی سده ۱۹ رو به وخامت گذاشت. مالیات های سنگین (ارمنیان پنج بار بیشتر از مسلمانان مالیات پرداخت می کردند)، برای تضعیف بنیه اقتصادی و محروم ساختن ارمنیان از امکانات اولیه معشیت، فشار بر آنها برای ترک وطن و یا تغییر هویت ملی و مذهبی (گرایش به مذهب رسمی کشور)، تخلیه استان های ارمنی نشین شرق ترکیه و مرکز آناتولی و کیلیکیه، همه و همه در اواخر سده ۱۹ شدت بسیار یافت.

سلطان عبدالحمید تصمیم راسخی برای نابود سازی ارمنیان و حل نهایی مسئله ارمنی گرفته بود که در راس سیاست ضد ارمنی و سیاست داخلی و خارجی حکومت عثمانی قرار گرفت. به همین علت هم او در سال ۱۸۹۱ سواره نظامی به نام خود او یعنی «حمیدیه» تشکیل داد که هدف اصلی آن انهدام کامل ارمنیان و دیگر مسیحیان بود. البته طعمه اصلی این شکار دهشتناک ارمنیان بودند زیر ارمنیان اکثریت جامعه مسیحی را تشکیل می دادند و ارمنستان غربی موطن پدری و باستانی آنها بشمار می رفت. حکومت عثمانی در دهه ۱۸۹۰ برنامه دقیق کشتار و قتل عام ارمنیان را تدارک دید و غیر از کشتارهای غیر منظم پیشین، اکنون در سالهای ۹۶-۱۸۹۴ مرحله اول برنامه قتل عام ارمنیان را در ارمنستان غربی به اجرا گذارد.

پس از جنگ روسیه و عثمانی در ۷۸-۱۸۷۷ مسئله ارمنیان و ارمنستان غربی دیگر یک مسئله داخلی محسوب نمی شد و دامنه آن به اروپا کشیده شده توجه و قدرت های بزرگ به آن جلب شده بود.

پس از کنگره برلین در سال ۱۸۷۸ برخلاف تصمیمات کنگره، وضع ارمنیان در مناطق ارمنی نشین به مراتب وخیم تر شد. حکومت عثمانی نه تنها برنامه اصلاحات پیشنهادی اروپا را مایل نبود به اجرا بگذارد بلکه فشارهای ملی و مذهبی را افزایش داد و کشتار ارمنیان تبدیل به امری روزانه گردید. دلیل این مدعا نه تنها اعتراض ها و در خواست های عدیده ارمنیان بلکه گواهی، گزارشها و مکاتبات نمایندگی های دیپلماتیک اروپایی هستند.

در دهه ۱۸۸۰ قتل و جنایت علیه ارمنیان شدت گرفت. حکومت ترکیه ارمنیان ساکن مناطق مرکزی با روسیه را از خانه هایشان طرد می کرد و به جای آنها کردها را ساکن می نمود.

ارمنیان برای مقابله با وحشیگری های ترکها و کردها و برای تامین امنیت جانی خود در برخی مناطق دست به مقاومت زدند. مقاومت مردم ساسون در سال ۱۸۹۴ بطور وحشیانه سرکوب شد که مورد اعتراض جامعه بین المللی قرار گرفت. روسیه، فرانسه و انگلیس در ۱۱ ماه مه ۱۸۹۵ برنامه اصلاحات استان های ارمنی نشین را تهیه و به سلطان عبدالحمید دوم (معروف به پیر بیمار اروپا) تحویل دادند. این برنامه بیشتر برای اعمال فشار به حکومت عثمانی تدوین شده بود تا حمایت از ارمنیان. اما سلطان عثمانی در خصیصه های شیطانی بیشتری از دولتهای اروپایی داشت. او با استفاده از تضادهای موجود میان قدرت های بزگ نه تنها طرح اصلاحات را اجرا نکرد که سیاست انهدام ارمنیان را تقویت نمود.

قابل ذکر است که ارمنیان زیتون نیز در سال ۱۸۹۵ دست به قیام زدند. ارمنیان وان، ادسیا، شابین قره حصار، ملاتیه، موش و غیره نیز برای حفظ جان خود دست به مقاومت زدند.

لیکن لشکر حمیدیه، گروه های اوباش و اراذل تحت حمایت حکومت عثمانی، ژاندارمری و ارتش ترکیه تسفیه حساب خونین با ارمنیان انجام دادند. در طول سالهای ۹۶-۱۸۹۴ تعداد ۳۰۰،۰۰۰ نفر ارمنی در ارمنستان غربی کشته شدند، ۱۰۰،۰۰۰ نفر ارمنی به زور مسلمان شدند و ۱۰۰،۰۰۰ نفر نیز در کشورهای دیگر آواره شدند. بسیاری از شهرها و روستاهای ارمنستان غربی، مناطق ارمنی نشین آناتولی ویران شد و فشار اقتصادی، ملی و مذهبی بر آنان هر چه بیشتر و قوی تر گردید.

قدرت های بزرگ اروپایی از این کشتارهای ارمنیان برای تقویت نفوذ خود در ترکیه سود بردند و هیچ اقدامی جهت جلوگیری و توقف کشتارها انجام ندادند.

آلمان نفوذ خود را تقویت کرد. انگلیس روابط خود را با ترکیه بهبود بخشید و در پاسخ به درخواست کمک ارمنیان اعلام کرد: «کشتی های انگلیسی قادر به صعود بر کوه های ارمنستان نیستند». روسیه تزاری نیز رسماً سکوت اختیار کرد. فرانسه از تمامیت ارضی ترکیه پشتیبانی نمود.

تنها چهره های سرشناس و مترقی آن زمان از جمله ژان ژورس، ویکتور برار، آناتول فرانس، یوهانس لپسیوس، هنری فینیس بلوس لینچ و دیگران از حقوق ملت ارمنی دفاع نمودند و از دولتهای متبوع خود خواستار توقف کشتارها شدند.

با این حال کشتار ارمنیان در ماههای سپتامبر و نوامبر ۱۸۹۵ در بابرد، ارزنجان، شاپین قره حصار، ارزروم، سباستیا، اورفه، وان، بایزید، بیتلیس و دیگر مناطق ارمنی نشین ارمنستان غربی و آناتولی ادامه یافت.

روز ۱۴ ماه اوت ۱۸۹۶ یک گروه ماجراجوی حزب داشناک اقدام به تصرف بانک عثمانی در استامبول زدند تا بدینوسیله توجه دولتهای اروپایی را جلب و باعث توقف کشتارها شوند و تهدید به انفجار بانک کردند. با دخالت سفیران خارجی، مهاجمین رهایی یافته به اروپا رفته اما سلطان عبدالحمید به این بهانه ظرف مدت سه روز ۱۰ هزار ارمنی را در استامبول سلاخی کرد. غیر از آن تعداد زیادی از ارمنیان بعد از کشتارها در اثر سرما، گرسنگی و بیماری جان خود را از دست دادند.

بدین ترتیب با کشتارهای ۹۶-۱۸۹۴ اجرای برنامه قتل عام و نژادکشی ارمنیان آغاز گردید.

این کشتارها پیامدهای سنگینی برای ارمنیان و ارمنستان غربی داشت. جمعیت سه میلیونی ارمنی در عثمانی به ۲/۵ میلیون تقلیل یافت. حکومت در مکان های تخلیه شده ارمنیان اقوام دیگر از جمله کرد و ترک را ساکـــــن می کرد و تلاش می کرد ترکیب جمعیتی ارمنستان غربی را به نفع مسلمانان ترک و کرد تغییر دهد.

فشارهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بر ارمنیان پس از کشتارهای ۹۶-۱۸۹۴ شدت یافتند. حکومت ترکیه برای سرکوب جنبش های دفاعی ارمنی در شهرها و روستاهای ارمنی نشین پایگاه های نظامی برپا کرد، گروه های اوباش تشکیل و مسلح نمود. روساء طوایف و عشایر کرد آزادی عمل کامل یافتند تا اراضی و مایملک ارمنیان را تصرف کنند. اقتصاد ارمنستان غربی نابود شد، بنیان های تولیدی منهدم بر کشاورزی دچار قهقرا گردید و زمین های کشاورزی تبدیل به چراگاه هایی برای طوایف چادر نشین شد[1].

[1] - تاریخ ارمنستان. جلد ۶. ۲۷۷-۲۶۵.

کشتار ارمنیان در سال ۱۹۰۵

شورشهای مردمی در ۹ ژانویه ۱۹۰۵ در پتربوگ انعکاس خود را در مراکز بزرگ تولیدی و صنعتی روسیه یافت. امواج این جنبش مردمی به قفقاز نیز رسید (تفلیس، باکو، باتومی). تظاهرات و اعتصاب های کارگری در باکو آغاز گردیده به آتش زدن برخی چاه های نفت منجر شد. توام با این جریانات تبلیغات ضد ارمنی توسط ترکهای آذری تقویت می گردید.

پس از چندی روی سردر خانه های روسها و ارمنیان با گچ و ذغال کلمات تهدید آمیز نوشته می شد از جمله «یا الله»، «اوروس» و غیره.

میخایل ناکاشیدزه فرماندار کل باکو نیز شرکت فعالانه ای در سازماندهی کشتار ارمنیان سال ۱۹۰۵ ایفا نمود. تبلیغ کشتار ارمنیان به مساجد نیز سرایت کرد. اجرای طرح کشتارهای ارمنیان باکو تنها به زمان مناسب نیاز داشت.

در ۶ فوریه ۱۹۰۵ در نزدیکی کلیسای ارمنیان باکو رویدادی اتفاق افتاد. یک نفر ترک بنام بابایف با تپانچه به یک سرباز ارمنی شلیک و او را زخمی کرد. ارمنیان بابایف را تحویل نیروهای انتظامی دادند و خواستار بازجویی از او شدند اما این شخص به مقاومت می پردازد و با حمایت شلیک گلوله ها از کالسکه پلیس بیرون جسته و پا به فرار می گذارد. جمعیت خشمگین در خیابان کریوایا او را گرفته و تسفیه حساب می کند. هم کیشان بابایف، جسد او را روی گاری گذاشته در محله های ترک نشین شهر می چرخانند و احساست آنها را بر علیه ارمنیان تحریک می کنند.

ژزفین کوبلی بانوی فرانسوی که از تفلیس به باکو آمده بود گواهی می دهد: «... فرزندصاحب خانه ما که یک جوان ترک بود، تپانچه به دست وارد اتاق شد. در پاسخ به پرسش ما که چه خبر است گفت که در جریان این رویداد نه آنها گناهکارند و نه ارمنیان. به آنها دستور داده شده تا ارمنیان را سلاخی کند لذا سه روز باید دست به کشتار بزنند».

بلافاصله پس از زنگ خطر کشتارها، سلاخی بی رحمانه ارمنیان آغاز شد. تنها در همان روز حدود ۳۵ نفر ارمنی کشته و زخمی شدند. روز ۷ فوریه کشتارها از سر گرفته شد و سه روز و شب ادامه یافت.

اُرست سئومی خبرنگار روزنامه «نوویه اُبوزرنیه» رویدادهای باکو را چنین توصیف کرده است: «.. ساکنان باکو لحظات وحشتناکی را سپـــــری می کند. در خیابان های ورنتسف،

بازارن و شماخی ترکها بی رحمانه و بدون مضایقه دست به کشتار ارمنیان می زنند... ترس و وحشت عضلاتم را به سنگ تبدیل کرده است، خون در رگهایم یخ می زند، وقتی که همه آن رویدادها را بخاطر می آورم که تنها در عرض سه ساعت مشاهده کردم. صدها ترک در خیابان بازارن ارمنیان را می کشتند و مغازه های آنان را چپاول می کردند... جسد یک کودک مقتول را در خیابان وود ینسکی دیدم، اکنون روز سوم است که جسد پزشک در باغ مالاکان افتاده لبدوف معلم به قتل رسیده است. ساعت ۱۱ روز ۹ فوریه همراه پ. موسکی هنرپیشه روس به خیابان وزتسف، محل آتش سوزی خانه های باباجانف و لازاریان رفتیم. حدود ۱۷ جسد روی هم انباشته شده بود که صورت های آنها دگرگون شد، برخی تبدیل به ذغال شده بودند و در میان آنها جسد پنج کودک نیز دیده می شد... صدای شلیک کلوله از پشت مغازه کفاشی ولاسف به گوش می رسید و وقتی که نزدیک تر رفتیم، با چشم خود دیدیم که چگونه ترکها به خانه یک ارمنی داخل شده و ساکنان خانه را سر می بریدند».

ترکها به خانه بالابگ لالایف تاجر ثروتمند ارمنی حمله کردند و در نتیجه ۲۰ نفر قربانی شد، از جمله برادر لالایف. اوربانویچ پزشک یهودی در باره رویدادهای خونین منزل لالایف چنین نوشته است: «... ترکها شلیک به خانه لالایف را شروع کرده بودند. فرماندار تهمت می زد که گویا از منزل لالایف به سوی ترکهای بی گناه شلیک شده بود. لالایف نیز این مطلب را تکذیب کرده از فرماندار می خواهد تا سراسر خانه را وارسی کند و مطمئن شوند که هیچ اسلحه ای در منزل او نگهداری نمی شود. جمعیت خشمگین منزل لالایف را چپاول کردند و او را از خانه به خیابان کشاندند و همراه همسرش تیرباران کردند».

سرپوش نهادن روی جنایات و کشتارهای باکو غیر ممکن است. این تنها ملل دیگر نیستند در این باره گواهی می دهند بلکه خود ترکها نیز شهادت داده اند.

یک شاهد عینی ترک در روزنامه «باکینسکه ئی ایزوستیا» چنین گواهی می دهد: «... در محله ای که من زندگی می کنم، مسلمانان سراسر شب خود را برای جنگ آماده می کردند. تیراندازی ها صبح زود آغاز شد و بتدریج شدت گرفت... وقتی که صدای تیراندازی شنیدم از خانه خارج شدم و دیدم که خانه باباجانف در خیابان تسرکونایا به محاصره ترکها در آمده بود. یکی از میان انبوه جمعیت پیشنهاد می کرد که خانه را به آتش بکشند. ساعت ۶ بعد از ظهر خانه در آتش می سوخت. همه چیز سوخت غیر از زیر زمین که صندوق های بزرگ در آنجا قرار داشت. افراد بیچاره در آنها پنهان شده بودند. جمعیت خشمگین نه نفر را پیدا کرد و آنها را از پناهگاه خارج

کرده و در جلوی چشم دیگران به قتل رساند. من نمی توانم این صحنه دهشتناک را توصیف کنم و ترس موجود در چهره قربانیان را بیان نمایم. جمعیت در همان جا ده زن را پیدا کرد. یک زن ۵۰ ساله فریاد می کشید که تنها فرزندش را که از آتش جان سالم بدر برده بود آزاد کنند. بزودی حاضران مشاهده کردند که چگونه یک چهره انسان نما که سرش را پوشانده بود از داخل حیاط خانه غرق در آتش خارج می شود. مادر فرزندش را می شناخت. لیکن جمعیت عصیان زده که قربانی جدیدی یافته بود او را تکه تکه کرد. مادر در حالت بیهوشی کنار تیرهای در حال آتش افتاده بود. او نیز در جلوی چشم انبوه جمعیت وحشی می سوخت».

خبرنگار روزنامه «تیفلیسکی لسیتوک» نیز مطالبی همانند آنچه که دیگران گفته بودند نقل کرده است.

در طول سه روز آتش سوزی ، قتل غارت و خونریزی ۲۱۸ نفر (یا ۲۰۵) ارمنی کشته و ۱۲۱ نفر زخمی شدند. خانواده لالایف جزو آخرین قربانیان بودند. روز ۹ فوریه پایان برنامه از پیش تهیه شده کشتارها توسط فرماندار ناکاشیدزه بود. فرماندار همراه اسقف آنانیا شیرواناتسی و چند چهره متنفذ ارمنی با پرچم های سفید در شهر گشت زد و استقرار آرامش و صلح را اعلام کرد. کشتارها بلافاصله متوقف شد.

پس از رویدادهای باکو (۹-۶ فوریه) موقتاً آرامش به شهر بازگشت. اما مردم باید منتظر کشتارهای جدید می ماندند. کتک زدن کارمندان شورای شهر، حمله مسلحانه به چاه های نفت، تهدید های مرگ و اعتصاب های مدام حکایت از نوع کشتار دوم در باکو داشتند. کشتارها و برخوردهای خونین در اواخر ماه اوت از سر گرفته شدند. بخش اعظم چاه های نفت در طول یک هفته نابود شد. این بار به علت آتش سوزی شدید تعداد کشته شدگان دقیقاً مشخص نبود. اما قطعاً ۳۰۰-۱۰۰ کشته و ۷۰۰ نفر نیز زخمی شده بود.

برنامه از پیش تدوین شده کماکان اجرا می شد. ترکها حتی به آنانکه سعی در کمک به ارمنیان داشتند، رحم نمی کردند. مثالً چند خانواده ارمنی که در منزل میشل تیمون پناهنده شده بودند در کشتارهای ماه اوت قربانی شدند و ترکها خود میشل را نیز در چاه آتش انداختند.

در اثر کشتارها هزاران کارگر از کار بی کار و از زندگی محروم شدند. در اثر آتش سوزی شرکت های نفتی ارمنی کاسپیاکان، قفقاز، پتروف، بالاخانیان و دیگر شرکت های نفتی متعلق به ارمنیان، انبارهای آنها، تئاتر بکندورف در آتش سوختند. خسارات رویدادهای ماه اوت به

۲۵ میلیون روبل می رسید، بویژه سازمان های ارمنی دچار خسارات فراون شدند زیرا ارمنیان هدف اصلی آتش سوزی بودند.

پس از رویدادهای ماه اوت کشتارهای در ۲۰ اکتبر مجدداً آغاز شد.

روز ۲۱ اکتبر منازل میرزابگیان، شاگیدانیان، بوداغیان و ۱۳ خانه ارمنیان دیگر در خیابان نیکلای طعمه حریق شدند. جناتیکاران روز ۲۴ اکتبر وارد موسسه ارمنی شده و ۶ زن و کودکان ارمنی را به قتل رساندند.

ارمنیان که طعم تلخ رویدادهای ماه فوریه ۱۹۰۵ را چشیده بودند در زمان کشتارهای بعدی متشکل شدند و ضربات سختی به دشمن خون آشام وارد کردند.

ماکسیم گورکی نویسنده و چهره سرشناس اجتماعی روسیه در باره رویدادهای قفقاز چنین گفته است: «ارمنیان قفقاز به دست ترکان تاتار معتمد کشته شدند. لیکن احساسات تنفر ملی نیز وارد این جریانات شد. اما چگونه ممکن است که ارمنیان و تاتارها[۱] که قرن ها در کنار یکدیگر زیسته اند، ناگهان به دشمنان سازش ناپذیر تبدیل شوند...».

کشتارهای ارمنیان باکو در سال ۱۹۰۵ نخستین نمونه از سه کشتار ضد ارمنی واقع شده در شهر بودند[۲].

[۱] – تا قبل از سال ۱۹۱۸ به ترکان قفقاز تاتار گفته می شد و لفظ آذری رایج نبود.

[۲] – ادیک باغداساریان. مسئله ارمنی. دوجلد. جلد اول. تورونتو: ۲۰۱۴. ص ۳۱۳-۳۰۹.